

ПРОЕКТ
“НОВИТЕ ЕВРОПЕЙСКИ СТАНДАРТИ
ЗА ПРИЛАГАНЕ НА АЛТЕРНАТИВИ
НА ЛИШАВАНЕТО ОТ СВОБОДА”

УЧЕНЕ, ОБУЧЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ

доц. д-р Николай Цанков

УЧЕБНО ПОМАГАЛО НАРЪЧНИК ЗА ОБУЧИТЕЛИ

Договор за безвъзмездна финансова помощ № 93-00-133 по
Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия
финансов механизъм 2009-2014 г.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

УЧЕНЕ, ОБУЧЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ

УЧЕБНО ПОМАГАЛО

НАРЪЧНИК ЗА ОБУЧИТЕЛИ

2015

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Това учебно помагало е разработено във връзка с изпълнение на дейностите по проект **„Новите Европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“**, с Бенефициент - Сдружение „Българо-Румънски трансграничен институт по медиация“, финансиран от Малка грантова схема на програма BG15 „Корекционни услуги, включително без прилагане на мерки за задържане“ на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014.

УЧЕНЕ, ОБУЧЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ

© доц. д-р Николай Сашков Цанков – автор

Българска
Първо издание

Рецензенти:

проф. д-р Петър Петров
доц. д-р Веска Гювийска

ISBN 978-954-00-0029-9

Университетско издателство „Неофит Рилски“ - Благоевград

2015

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

УЧЕНЕ ПРЕЗ ЦЕЛИЯ ЖИВОТ. ОБУЧЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ	4
1.1. Образованието на възрастни – същност и контексти на разбиране	6
1.2. Обучението и образованието на възрастни – област на научното познание. Андрагогика	14
ОБУЧЕНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ - АНДРАГОГИЧЕСКИ ПРОЦЕС	18
2.1. Проектираненаобучението на възрастни – концептуални основи	18
2.2. Процеснаобучението на възрастни – същност и характеристики	21
2.3. Профил на субектите в обучението на възрастни	26
ПРИНЦИПИ, ФОРМИ И МЕТОДИ НА ОБУЧЕНИЕТО НА ВЪЗРАСТНИТЕ	40
3.1. Принципи на обучението на възрастни	40
3.2. Основни форми за обучение при възрастните	45
3.3. Методизаобучението на възрастни	49
СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ОБУЧЕНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ	60
4.1. Смесено обучение на възрастни, интегриращо електронни форми на дистанционно обучение	60
4.2. Платформи за обучение на възрастни – функционални възможности	64

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

УЧЕНЕ ПРЕЗ ЦЕЛИЯ ЖИВОТ. ОБУЧЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ

Бурното развитие на съвременната икономика и технологичния прогрес настоятелно изискват преустройство на образователната система с оглед на преориентирането ѝ *от знания за цял живот към овладяване на компетентности през целия живот*. Така се прави опит за разрешаване на проблемите, свързани с подобряване на качеството и ефективността на *съвременното образование, разглеждано като „ориентиран към практиката процес“, като важен „икономически потенциал“,* като главен фактор за социална и културна интеграция в глобализацията се свят.

Проблемите на образованието днес са „съдбовни като значимост и мисионерски като най-плодоносна отговорност (...) Това са тежки, неизменно важни проблеми на човечеството – залог за неговото съществуване. Те не можеха, не могат и няма да могат да бъдат решени с успешни сами по себе си прецизни „технически дебати“ на науките – за начините, технологиите и невероятно сложните техники на живота ни. Забравихме да се грижим за най-насъщните и отличителни човешки компетентности“ (Мерджанова 2000: 5). Необходимостта от ново качество на образователните резултати е очевидна и налага все по-широкото използване на компетентностния подход в образованието – основно, средно и висше, общо и професионално. Този подход съответства на възприетата в повечето развити страни обща концепция за **образователни резултати** във вид на компетентности, разглеждани като „индикатор на човешкия капитал“ и е особено приложим в контекста на ученето през целия живот (Цанков & Генкова 2009).

Все повече нарастват възможностите за обучение през целия живот, като агентът се измества в посока от системата на перманентното образование към **учене през целия живот (lifelong learning)**. Новата образователна стратегия за **“учещото се общество”** се превръща в приоритетна за Европейската комисия по образованието, OECD и много други международни институции. През юни 1999 г. в Кьолн Европейската комисия и страните-членки се обединяват около следната дефиниция на понятието “учене през

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

целия живот”: това са всички целенасочени дейности за учене, независимо дали формални, неформални или информални са пътищата за тяхното осъществяване, предприемани съобразно предлаганите възможности с цел подобряване на знанията, уменията и компетенциите”.

През 2000 г. се приема т.нар. **Лисабонска стратегия**, с която пред европейското общество е поставена нова стратегическа задача: За координиране на политиката, свързана с осигуряване през идващото десетилетие развитие на икономиката на основата на “учещото се” общество и постигане на по-висока конкурентност на работната сила. Набелязани са редица конкретни мерки за устойчиво развитие, свързани с изграждането на политика на “Заетост, икономически реформи и социална кохезия – към Европа на иновации и знания”. Политика, от която се очаква да подпомогне осъществяването на прехода към икономика, базирана на знанието, информационните технологии и развитието на човешките ресурси чрез подобряване и осигуряване на достъпа до учене през целия живот.

Следвайки решенията от Лисабон. Европейската комисия по образованието разработва и приема “**Меморандум за учене през целия живот**”, стремейки се към една основна цел – създаването в Европа на цялостна стратегия за непрекъснато образование и учене. В уводната част на този изключително важен документ се лансира тезата, че е настъпило **време за действие** за осъществяване на **ученето през целия живот**. Посочват се **две еднакво важни причини** за практическото осъществяване на непрекъснатото образование: **придвижването на Европа към основаващо се на знания общество и икономика и сложния социален и политически свят**, в който живеят европейците (Петров & Атанасова 2003).

Концепцията **за учене през целия живот** се разглежда като водеща концепция на XXI век. Тази концепция преодолява традиционното разделение и дори противопоставяне между основното, базовото и продължаващото образование и обучение и е свързана с концепцията за **учещото се общество**, за осигуряване на равенство на възможностите за обучение и за реализация на човешкия потенциал.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Продължаващото образование не се свежда само до осигуряване на по-висока квалификация, преквалификация или усъвършенстване на възрастните. То предлага **втори или трети шанс**, осигурява непрекъснато усъвършенстване и самоусъвършенстване на личността.

1.1. Образованието на възрастни – същност и контексти на разбиране

Образованието в контекста на устойчивото развитие е осмислено през призмата на възможността чрез него в свободното време да се реализират разнообразни и съдържателни преживявания, насочени към адаптирането на мотивацията за учене през целия живот в условията на глобалното общество. Образованието е това, което може да структурира и да придаде смисъл на свободното време, като успешно е реализирана най-очевидна му връзката с културата, но и невъзможността всичко това да бъде ограничено в рамките на системата за формално образование, колкото и тя да се разраства във времето и да функционира качествено. Свободното време, преживяванията свързани с него, неговия дизайн и организация са в основата за развитието на неформалното и информалното образование.

Интегрирането между **формалното и неформалното образование** позволява на всеки един гражданин да се обучава в различни образователни ситуации, да бъде активен участник в този процес, да може да се изявява едновременно и като ученик, и като учител в учещото се общество. В различните периоди на живота приоритетна става една или друга от различните области на образованието, но взаимодопълняемостта и сътрудничеството между тях позволява да се постигне всеобхватно образование от най-ранно детство до дълбока старост. Образованието и ученето през целия живот не е недостижим идеал, а все по-конкретна реалност, средство за непрекъснато приспособяване към изискванията на различните професии, за рационална организация на свободното време, на времевите структури и цикли на индивидуалното съществуване (Петров & Атанасова 2003).

Продължаващото образование е свързано със създаване и усъвършенстване на

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

условията за придобиване, разширяване и развитие на интересите, личните компетенции, професионалната квалификация с оглед подобряване конкурентоспособността за заетост, професионална кариера и индивидуално развитие. Приоритетните дейности, обвързани с целта на продължаващото образование и ученето през целия живот са свързани с:

- ✚ Усъвършенстване условията за достъп до продължаващото образование, както и включването на всеки гражданин и осигуряването на равни възможности за достъп независимо от пол, възраст, местоживеене, етническа принадлежност, социално и материално положение;
- ✚ Постигане ефективност на взаимодействието и координацията на различните институции, в контекста на ученето през целия живот;
- ✚ Осигуряване на високо качество на продължаващото образование и сравнимост с европейските практики.

Днес е време за утвърждаването на нова парадигма, в която ученето е органичен, цялостен процес, който ангажира цялостната личност, така че интелектът, емоциите, ценностите и практическите дейности се смесват в едно (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Мисията на продължаващото обучение в България е да подпомогне професионалното усъвършенстване и кариерното развитие на хората от всички възрасти като синхронизира тяхната професионална компетентност с европейските стратегии, политики и практики. В следствие на това целта на продължаващото обучение е създаване и усъвършенстване на условията за придобиване, разширяване и развитие на професионалната квалификация на работната сила с оглед подобряване пригодността за заетост, професионална кариера и индивидуално развитие. Приоритетните дейности, обвързани с целта на продължаващото обучение са няколко, а именно:

- Усъвършенстване условията за достъп до продължаващо обучение. Необходимо условие за включването на всеки гражданин в продължаващото обучение е осигуряването на равни възможности за достъп независимо от пол, възраст,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

местоживеене, етническа принадлежност, социално и материално положение.

- Постигане ефективност на взаимодействието и координацията на институциите, ангажирани с продължаващото обучение.
- Осигуряване на високо качество на продължаващото обучение. Високото качество е първостепенна необходимост за продължаващото обучение за осигуряване на сравнимост с европейските практики. За тази цел е необходимо предприемането на действия в следните насоки:
 - подобряване квалификацията на обучителните на възрастни в областта на продължаващото обучение;
 - подобряване капацитета на доставчиците на продължаващо обучение;
 - разработване на пакет от общи принципи за валидизация на неформалното обучение или самостоятелното учене, за осигуряване на съвместимост с тези на страните от Европейския съюз;
 - въвеждане на европейските инструменти за признаване и оценяване на квалификации;
 - постигане на висока култура на ученето чрез информиране, консултиране и ориентиране;
 - осъвременяване на материално-техническата учебнабаза.
- Повишаване на инвестициите в продължаващото обучение.

Образованието и ученето през целия живот не е недостижим идеал, а все по-конкретна реалност, средство за непрекъснато приспособяване към изискванията на различните професии, за рационална организация на свободното време, на времевите структури и цикли на индивидуалното съществуване (Петров & Атанасова 2003).

Според определението на ЮНЕСКО **образованието на възрастни** е „цялостта от организирани образователни процеси, независимо от съдържанието, равнището и методите, от формалния им или неформален характер (...) благодарение на които възрастният човек развива своите умения, обогатява своите знания, подобрява своите технически или професионални квалификации или има възможност да ориентира

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

личността си в нова посока, като тези процеси позволяват да еволюират неговите нагласи и поведение в двойната перспектива на цялостно разгръщане на личността и на участие в социално-икономическото и културно развитие“ (L'education pour le XXIe siècle, 1998. UNESCO Publishing. Paris. 9. Rogers Alan, Looking again at non-formal and informal education' towards a new paradigm, 2004).

Това означава в общ план общество на познанието и общество, организирано около образованието, но по-конкретно означава преобразуване на отношенията между образование, работа и неработно време. На практика в личен план образованието става интегрална част от човешкия живот. Последствията за образователния процес са очевидни — началното образование не е завършен етап от живота на човека, а само база, върху която може да се гради в следващите периоди от живота. В тази перспектива по-важно е усвояването на способността за учене, а знанията — досегашната главна цел на образователната система, ще могат с помощта на тези способности да се усвоят цял живот (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

В динамично време в което живеем, изпълнено с промени и развития, които ни връхлитат постоянно и по-бързо от всякога, сме принудени да се приспособяваме почти ежедневно и да продължаваме да учим нови неща през целия наш живот. Ученето не е въпрос, свързан единствено с училищните класове, лекции и изпити. То е свързано с живота, като такъв – ние се учим, за да се адаптираме към промените в средата, която ни заобикаля. Прогресът е толкова бърз, че нещата са в непрекъсната промяна. Това не се отнася само до технологията – ние приготвяме различна храна, езикът, на който разговаряме днес, се различава от това, което бихме казали вчера, технологията се развива постоянно. Забелязваме това в ежедневието си живот, както и в нашата работна среда и се учим непрекъснато – съзнателно или подсъзнателно. Именно съзнателното или неговата липса е ключовия елемент в ефективността на нашето учене (Наръчник на компетенцията К8 - Учене през целия живот, 2010). Когато става дума за формално образование, просто не можем да си представим, че то може да се осъществи без нашето съзнание. Тук съзнанието може да се разглежда, като едно съзнателно решение,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

т.е. дали ученето ни е преднамерено или напротив. В идеалния случай, подходът, който предприема даден човек е този, който реализира някакви потребности (или това, което иска да научи), какъв тип обучение е уместно и какъв вид материал е най-подходящ. В съответствие с това, се избира типът образователна програма и човек търси начини за приложение на новопридобитите знания на практика. Ако това не се осъществи, цялостният ефект от ученето значително отслабва, а определено количество ценна информация остава неизползвана. Желанието да се научават нови неща и да се участва в образователни програми е различно при всеки човек. Работодателите, обаче, считат ученето през целия живот за една от най-важните компетенции на служителите си. Ако искат да бъдат успешни на пазара, те имат нужда да назначават хора, които са способни и желаят да възприемат нова информация, да се развиват самостоятелно, да участват в различни образователни програми и съответно, успешно да прилагат всичко, което са научили в работата си (Наръчник на компетенцията К8 - Учене през целия живот, 2010).

Неформалното образование е очевиден отговор на някои от социалните и образователните предизвикателства в ситуация, където учещите са повече отколкото образователната система може да приеме, където повечето от тях са възрастни, факт, който прави невъзможно тяхното включване във формалната образователна система. С въвеждането на концепцията за неформално образование и с бързото установяване на различни образователни форми и процеси извън рамките на системата за формално образование най-сериозен спор поражда значението и ценността на тези нови образователни развития и тяхното отношение към системата на формално образование (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Човек се учи не само в училище и на курсове; много по често се учим неформално, от нашия собствен опит. Нещо се случва, без ние дори да го забележим или да полагаме някакво усилие (разбира се, трябва да се абстрахираме от такива условия, когато определен опит може да бъде „болезнен“). Дори този тип учене, учене чрез опит, може да бъде по-ефективен, ако човек полага известно усилие в него – например, гледайки назад, какво е било направено, колко добре се е получило или се е

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

провалило, и какво да се научи от това за следващия път (Наръчник на компетенцията К8 - Учене през целия живот, 2010).

Всички тези процеси се осъществяват в рамките на революцията в информационните технологии, която също означава:

- ✚ диференциране на образователните пътища, като учащите могат да следват различни курсове навсякъде и по всяко време;
- ✚ придобиването на знания става все по-независимо от училище или институцията и това е основната тенденция, минараща традиционната образователна система;
- ✚ придобиване на възможности за боравене с информация;
- ✚ придобиване на възможности за комуникация и за учене в новата информационна среда, за да може тя да се използва като основа на образованието за цял живот;
- ✚ развитие на международните контакти, благодарение на големите международни информационни мрежи (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Днес е време за утвърждаването на нова парадигма, в която ученето е органичен, цялостен процес, който ангажира цялостната личност, така че интелектът, емоциите, ценностите и практическите дейности се смесват в едно. От тази гледна точка е трудно да се постулира превъзходството на един или друг вид учене. Практически ориентираното неформалноучене притежава следните характеристики:

- ✚ То е органично и цялостно;
- ✚ То е контекстуално;
- ✚ То се основава на дейности и на опит;
- ✚ То възниква в ситуации, където ученето не е главна цел;
- ✚ То се активира от индивидуалните учещи се, а не от учители/ обучители;
- ✚ То е с колегиален характер, характер на сътрудничество (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Науката за обучение на възрастни се нарича андрагогика. Малкълм Ноулс-основателят на андрагогиката разграничава пет фактора, влияещи върху процеса на учене. Според него възрастният учещ е човек, който:

- Има независима аз-концепция и който може да управлява своето учене;
- Натрупал е голям обем от жизнен опит и преживявания, които са богат източник на учене;
- Има потребност от учене, тясно свързана с променящите се социални роли, които изпълнява;
- Фокусиран е върху проблемите и се интересува от непосредствено прилагане на знанието;
- Мотивацията му за учене идва по-скоро от вътрешни, а не от външни фактори.

Тези принципи се одобряват днес от повечето обучители като добра основа за развитие на програми за учене на възрастни.

Николай Фредерик Северин Грюндвиг(1783 -1872), датски свещеник и писател, се счита за пропагандатор на идеите на „продължаващото обучение“. Неговата теория за „народното училище“ се основава на идеята, че образованието има смисъл, ако е достъпно за всеки в продължение на целия му живот. Според него образованието трябва да е насочено не само към усвояването на знания, но и към изграждането на гражданска отговорност, към личностно и културно развитие.

По различен начин се тълкуват „непрекъснато“ и „продължаващо“ обучение. В немската литература двете понятия се използват като синоними (Gelber&Wirtschafts-Lexikon 1988). Швейцарският съюз за защита на конкуренцията дефинира двете понятия въз основа на действащата нормативна уредба в страната:

- *Непрекъснато обучение* - постоянно задълбочаване и повишаване квалификацията на личността;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- *Продължаващо обучение* – придобиване на допълнителна и/или друга квалификация от хора с определена професия, която е свързана с повишаване на възможностите за намиране на работа или движение в йерархията (Berufsbericht 1986).

В световната литература като цяло е възприето общо понятие за „*продължаващо обучение*“ и „*непрекъснато обучение*“, а именно като „*продължение или възобновяване на организираното учене след завършване на начална образователна фаза по професия с цел придобитите знания, умения и способности да бъдат обновени, разширени и задълбочени и/или да бъдат получени нови знания, умения и способности*“ (Gonon&Schlafi 1998).

У нас двете понятия също се използват с едно и също значение, като официалното дефиниция гласи, че „*продължаващото обучение е процес на обучение на лица над 16 години за придобиване, разширяване и усъвършенстване на професионалната квалификация с цел подобряване пригодността за заетост, подпомагане на професионалната кариера и индивидуалното развитие*“ (Национална стратегия за продължаващото обучение за периода 2005-2010 година 2004).

Продължаващо образование/обучение - реализира се след завършване на определена образователна степен; към кандидатите се предявяват определени изисквания за завършено предварително образователно равнище или вид образование (например, начално, основно, средно, висше, общообразователно или професионално). Понякога като синоним на продължаващото обучение се използва „по-нататъшно образование/обучение“.

Дефиницията, която дава CEDEFOP за продължаващото образование/обучение гласи, че то е „образование и обучение след началното или след започване на трудов стаж, предназначено да помогне на лицата:

- да усъвършенстват или осъвременят своите познания и/или умения;
- да придобият нови умения с цел кариерно израстване или преквалификация;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- да продължат своето личностно или професионално развитие” (Cedefop 2011).

Друга важна особеност е, че трябва да се прави разграничаване на понятията „продължаващо обучение“ и „обучение през целия живот“. Продължаващото обучение (continuing training) е част от обучението през целия живот (lifelong learning). Продължаващото обучение обслужва реалните учебни потребности на възрастните, произтичащи от необходимостта за допълване на професионалните знания и умения (квалификация) и/или придобиване на нова професия (преквалификация).

1.2. Обучението и образованието на възрастни – област на научното познание.

Андрагогика

Обучението и образование на възрастни като практическа дейност съпътства развитието на човешкото общество и е свързана със социалната адаптация и усъвършенстване на личния и социален опит при възрастните. Като теория андрагогиката (теорията на обучението на възрастни) се обособява в началото на ХХ век в страни от Западна Европа (Германия, Англия). Обучението на възрастни е характерно за постмодерното време (ХХ век) и процесите на глобализация в световен мащаб. Самото време възлага нови отговорности и роли на възрастните и предполага мобилност и отговорност към света, както и желание за обновяване на човешката идентичност. На андрагогиката като практическа и теоретическа дейност, съответства и андрагогически модел за обучение. Той се отличава със следните характеристики:

- водеща роля на обучавания, предвид неговите потребности, мотиви и нагласа, както и самоуправление на личността и придобит опит;
- промени в ролята и позицията на учителя, който изпълнява координираща и консултативна функции;
- доминиращи методи на обучение са интерактивните като дискусии: ситуации, казуси, роли и други;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- учебното съдържание е отворено и интегративно, подлежи на актуализация, предвид социалния контекст, в който е включен участника.

В «Генералната препоръка за развитие на образованието на възрастните» от 1976 г. (конференция на ЮНЕСКО) е записано: «Терминът «образование на възрастните» означава съвкупността от организирани образователни процеси, с каквото и да е съдържание, качество и метод, било то формално или друг вид, дали продължава или замества първоначалното образование, получено в училище, колеж и университет, както и свързано с него, чрез което хората, независимо от възрастта и място в обществото, развиват способностите си, обогатяват знанията си, усъвършенства своята техническа или професионална квалификация или я насочват в ново направление и осъществяват промени в отношенията или поведението си в двустранна перспектива на пълно личностно развитие и участие в едно балансирано и независимо социално, икономическо и културно развитие».

Този програмен документ постъпва в ползрението на андрагогиката със следните въпроси:

- ✚ **образователен процес**, доколкото последният предполага **съдържание, методи, степени**;
- ✚ **вид образование**, което се подразбира, че освен формално (т.е. институционално в училище) би могло да бъде и от друг порядък като неформално (извън училищни институции) и информално (социално, стихийно, неосъзнато);
- ✚ **степен на образование** – базово, академично, професионално;
- ✚ **статут и характеристика на възрастните** в човешкото общество;
- ✚ **направление и проявление** като професионално, социално;
- ✚ **характер на образованието** – продължаващо, допълнително, постоянно.

Според Малкълм Ноулис, известен американски специалист по образование, самият термин «образование на възрастните» е източник на затруднения, поради смесване на значенията между:

- процес на учене при възрастните;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- система от дейности за възрастните;
- съзнателна практика като единство от индивиди, институции, дейности.

Изход от ситуацията предлага **ХарбансБхола** (1989) чрез разграничаване на пет норми за групиране на концепции и дефиниции:

- норма за глобалност и продължаващ характер;
- норма за образователен минимум;
- норма за свобода на структурата;
- норма на ползата;
- норма за служба на интересите на поколенията.

При първата норма «глобалност и продължаващ характер» е от значение понятието за “периодично” и «продължаващо обучение» (образование) и «учене през целия живот» (перманентно образование). Сродните понятия са «общностно образование», свързано с самоуправление на групи, асоциации (гражданско общество) и «образование на втория шанс» като ограмотителна и след ограмотителна дейност, но и като «втора кариера».

При втората норма: «образователен минимум» се използват понятия като: «базово образование за възрастни», «начално образование за възрастни», «фундаментално образование» като система от знания и умения, които трябва да се усвоят.

При третата норма: «свобода на структурата» се използват понятия като: «формално образование», «неформално» и «информално» в тяхното единство на система.

При четвъртата норма «полза»: се набляга на прагматичният характер, който този тип образование има на възрастните.

При пета норма: «служба на интересите на поколенията» се има в предвид «народното образование» и «образование за развитието» или «социално образование».

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

От направения преглед от понятия, концепции и дефиниции, става ясно, че:

- съществува воля от заинтересовани лица и институции да се дадат ясни и еднозначни постановки, касаещи образованието на възрастни;
- на този етап (като теория) има много неясноти, неточности и пропуски, касаещи образованието на възрастните, предвид усложнената терминология, разширен понятиен апарат и многозначност на идеи и концептуални постановки;
- единствената доминираща тенденция, която се запазва е «образование през целия живот» и, където деца, подрастващи, възрастни и стари хора са социални участници в грандиозното дело на обществото, наречено образование;
- промени в образователните характеристики на поколенията, предвид мобилността на ценностите, връзка между генерации по необходимост от себеутвърждаване на личността, независимо от нейната възраст, житейски опит и потенциал.

В определението за андрагогиката в **“Типология за образованието на възрастните”, (ЮНЕСКО, 1979)** е посочено: “наука и изкуство да се подпомагат възрастните в тяхното учене, както и за изучаване на теорията и практиката на образованието на възрастните” или накратко: “наука и изкуство на ученето на възрастните”. Тази дефиниция, обаче, ни изправя пред въпроса, какво е андрагогиката:

- Наука или изкуство?
- Учене или обучение?
- Образование или образователна политика за възрастни?

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

ОБУЧЕНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ - АНДРАГОГИЧЕСКИ ПРОЦЕС

2.1. Проектиране на обучението на възрастни – концептуални основания

Обучението на възрастни се характеризира с редица особености, като например:

- + проблемно ориентирано е;
- + усвоената теория се прилага в практиката;
- + непрекъснатото договаряне е в основата на процеса на обучение;
- + индивидуалната и груповата отговорност са негова характерна черта;
- + формирането на ценности е основен компонент на ученето (обучението);
- + една от най-важните особености е диалогът;
- + предпоставки за творчество и ангажираност са:
 - ангажираността;
 - загрижеността;
 - доверието;
 - откритостта;
- + взаимното зачитане е отличителна негова черта;
- + интегративността на мисленето и ученето е отличителната му особеност (Петров & Атанасова 2001).

Малкълм Ноулис е американски учен, който пръв поставя идеята за необходимостта от обучението на възрастните да се разглежда като различен от този на децата, бивайки негова алтернатива. През 1978г. той издава книгата си „*Андрогогия в действие*“, в която предлага различни примери за прилагане на андрагогическия модел на обучение – от производствения процес, през професионалното обучение, до бизнес сферата. За него андрагогията е обединена теория за учене на възрастните, която обвързва институции, дейци и дейности. Основната теза е, че андрагогическия модел е основни положения за възрастните учащи се, който може да се използва самостоятелно,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

извън педагогическия. Но кой от двата модела ще изберем – педагогически или андрагогически зависи от времето, ситуацията и обстоятелствата. В по-известните си книги като: „Неформалното образование на възрастните (1950)“, „Съвременната практика в образованието на възрастните: от педагогика към андрагогия“ (1970), „Възрастният учащ се, една пренебрегвана природа“ (1978) той развива съвременната идея за андрагогия и андрагогически модел, като “наука и изкуство за подпомагане възрастните да учат”. Безспорно това е и неговата заслуга да постави теоретичния фундамент, върху който се обосновава и андрагогическия процес.

ПаулоФрейре (1921-1997) е бразилски учен, който работи като професор по история на педагогиката и философия на образованието. Известен е с книгата си „Педагогика на угнетените“ (1972). Принадлежи към школата на марксистите, които имат за водеща идея освобождаването на работниците от гнета на капиталистите. В този дух П.Фрейре пропагандира и защитава идеи, свързани с критиката на образователната система с възможността да бъдат реализирани нови демократични модели на образование в класната стая. Бразилският педагог експериментира и иновативни модели за ограмотяване на възрастни хора.

Идейни концепции на ПаулоФрейре

Идеи за човека. За бразилският педагог хората могат да бъдат разглеждани като обекти т.е. пасивни създания и като субекти, т.е. хора, които могат да променят своята съдба и съзнание чрез действие. Човешкото съзнание може да има три нива:

- ✓ вълшебно съзнание като приспособимост към света;
- ✓ наивно съзнание като осъзнаване на индивидуалните проблеми;
- ✓ критическо съзнание като осъзнаване на външни социални условия.

Това съзнание е в противоборство с лъжливото съзнание, създавано от угнетителите с помощта на религия, образование и социализация, както и с помощта на социалната митология, където превъзходство, успех, собственост се пропагандират като необходими за обществото.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Култура на тишината

Това е съзнателно налагано състояние на угнетените, които трябва да се окажат от собствения си личен и социален опит, в полза на знание и оценка от специалисти и експерти, налагани като единствени и непогрешими

Културно освобождаване

Бунтът на угнетените е срещу „Културата на тишината“, където техния глас и мнение са игнорирани. Учителят може да съдейства за този вид освобождаване, предоставяйки на своите ученици „действие и размисъл“. Осъзнаването на собственото положение на угнетените е свързано с прехода към критическо съзнание и неприемане на социалната несправедливост.

Педагогика на надеждата. Пауло Фрейре пише през 1992г. книгата си „Педагогика на надеждата“, която включва основни идеи като:

- ✓ да се разбира политически характер на образованието;
- ✓ уважение към чуждата позиция;
- ✓ уважение към ученика и отказ от принуда и манипулация;
- ✓ откритост и толерантност в обучението;
- ✓ стимулиране активността на ученика;
- ✓ уважение към „народното“ знание.

Освободително образование

Това е продължение на идеята за „народно“ образование. Освободителното образование е свързано с преодоляване на човешките предразсъдъци, дискриминация, и всякакви форми на расизъм по отношение на човешкото различие. Основните приоритети тук са насочени към понятията „хуманизъм“, „любов“, „надежда“ диалог. Освободителната педагогика е обучение насочено към правото да имаш основно образование, право за грамотност, право на участие в политиката и др. Тази педагогика е насочена към широк контингент от хора – неграмотни, скитници, просяци, емигранти,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

бездомни и др. В този смисъл на учителя се възлагат идеологически функции, където той открито заявява и защитава своите позиции срещу социалната несправедливост.

Нотингамска група

Нотингамската група се ражда през 1980 г. в Англия (Нотингамски университет) В нея влизат 17 студенти по андрагогия. Те приемат андрагогическия подход като теоретична и социална основа, построена върху идеите на Пауло Фрейре. Този подход включва:

- ✓ основни положения за възрастните учащи се;
- ✓ очевидни особености (12) на андрагогическия процес;
- ✓ теоретичен модел (етапи и структура) на андрагогическия процес.

Посочените автори отразяват основни идеини моменти в трансформацията на понятието “андрагогически процес”. Тръгвайки от базовото допускане за различието между андрагогически и педагогически модел при М. Ноулис, поставяйки неговите социални основи при П. Фрейре, до цялостно алтернативно решение за андрагогически процес на Нотингамска група. Като цяло Нотингамската група се стреми да създаде ефективна образователна практика, съобразена със социални и психологични условия за нейното реализиране.

2.2. Процес на обучение на възрастни – същност и характеристики

Училищното образование и обучение е основен етап по пътя за формиране творческия потенциал на човека, то е „съвкупност от събития с избирателно използване на различни фактори и условия, чрез които той (човекът) се сътворява и изгражда в личностен и културен план” (Радев 2005: 143). Възпитателно-образователните цели на този процес предопределят специално организираното, целенасоченото и управляемостта на взаимодействието между субектите му, за формиране на ценностните ориентации, развитието на характера, нравственото и физическото здраве. Така личността се формира като интегритет на индивидуални реакции и интеракции в

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

отношенията с другите чрез своите характеристики – съвместимост, единство на психичното и физичното, влияние върху поведението и действията и множественост на изразяването. Това изисква по нов начин да се осмисли взаимовръзката между обучението, възпитанието и развитието на учениците в контекста на училищното образование и обучение. Защото те „не трябва да се интерпретират само като категории (конструкти), а като събития, и само по този начин науките за образованието ще изследват нещо реално, а не фиктивно“ (Радев 2005: 132).

Разкриването на същността на обучението е свързано с редица трудности поради **изключителната му сложност** като социален феномен. **Бинарният (двойственият) характер** на обучението усложнява точната му “дефиниция”. Твърде често **обучението се определя по различни начини, всеки от които го характеризира от един или друг аспект.**

Един по-задълбочен анализ на опитите за изясняване на същността на обучението в педагогическата (в частност в дидактическата) литература през последните 30-40 години позволява да се обособят, макар и условно, няколко **относително самостоятелни подходи** на неговото разглеждане:

- ✚ като **процес**, в който **главна роля играе учителят, или** като процес на усвояване от учениците на знания, умения и компетенции, като и др.); **познавателен процес**;
- ✚ като **дейност** - предимно **на учителя (въздействие, ръководство)** или **на учениците (учебна дейност** - целенасочена, ръководена, организирана)
- ✚ като **бинарна дейност или двустранен процес, като взаимодействие** между учителя и учениците;
- ✚ като **цялостно явление или цялостна система** (Петров & Цанков 2010).

Най-дълбоката същност на обучението като факт е процесът на целенасоченото предаване и усвояване на адаптирания социален опит, на формиране, развитие и реализация на личността. Като цялостно явление, обучението е неделимо единство от дей-

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

ността на учителя и дейността на учениците, т. е. по своята същност то е **бинерна дейност**. Именно в и чрез тази дейност се извършва самото усвояване на социалния опит при активното **взаимодействие** между учителя и учениците. Това взаимодействие е непрекъснато развиващ се процес. **Процесът на обучението** характеризира последователността на взаимодействията между учителя и учениците, измененията в действията на учителя и на учениците, формирането на нови свойства и качества на личността на учениците в резултат на тяхната дейност (Петров & Цанков 2010).

Образованието и обучението на възрастни има съществени различия от училищното обучение и като андрагогически процес заслужава специално внимание.

Особености на андрагогическия процес:

- ✚ андрагогическия процес изключва всякакви разпоредби и предписания;
- ✚ андрагогическият процес е проблемно ориентиран;
- ✚ андрагогическият процес е динамичен процес, свързан с трансформиране на научно знание;
- ✚ андрагогическият процес е въпрос за практикуване, а не за теоретизиране;
- ✚ андрагогическият процес е въпрос за договаряне на отговорности, роли и функции;
- ✚ андрагогическият процес е единство от индивидуално и групово постижение;
- ✚ андрагогическият процес е аксеологичен процес, където всеки компонент има своя ценност;
- ✚ андрагогическият процес е диалогичен процес, построен по законите на толерантността и съдействието;
- ✚ андрагогическият процес е въпрос за партньорство;
- ✚ андрагогическият процес е система от норми за вежливост, отговорност, справедливост;
- ✚ андрагогическият процес е тип интегративен процес на всяко кодово равнище – цели; съдържание; методи.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Всички насочени особености отразяват дидактически и социално-психологически изисквания и условия за него.

Етапи и структура на андрагогически процес

Андрагогически процес основни преминава през шест етапа:

- **описание на курса на обучение**, който включва набор от изисквания към обучението от страна на учителите – план, дейност, време, очаквани резултати;
- **огласяване на курса**
Той е свързан с улесняване и стимулиране възможността възрастният човек да учи успешно.
- **набиране и подбор на курсисти**, при което се поставя началото на екипна дейност.
- **въвеждаща част на курса**
На този етап се делегират отговорността на учащи се и се поставя началото на диалогване между тях.
- **програма на курса**
Свързан е с изучаване възможности на групата, както и планиране на нейната дейност
- **оценяване**. Оценкаването трябва да бъде обективно и справедливо при отчитане на факторите- възможности за учене, мислене и развитие. Оценкаването е звеното, което предизвиква най-голямо безпокойство сред възрастните. Като начин на проявление оценкаването може да бъде вътрешно и външно (от експерти и наблюдатели), но трябва да има предимно практическа насоченост. През целия курс на обучение трябва да се отчита и мониторинга – т.е. наблюдение, контрол и ръководство на андрагогическия процес.

Характеристики на ученето при възрастните

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Под характеристики на ученето на възрастните в случая се разбира най-обща закономерности и тенденции, на които се подчинява тяхното учене. Съдържателната страна на ученето при възрастните предполага:

- ✚ в ученето, възрастните демонстрират **разнообразието от роли и отговорности;**
- ✚ **жизнения опит** на възрастните предопределя начина и възможностите за учене;
- ✚ ученето на възрастните е не толкова трупане на нов опит, колкото **преподреждане** на вече наличния;
- ✚ ученето при възрастните е съпроводен с **безпокойство и несигурност** от предишния образователен опит и дейности, ако не са били успешни (Смит 1982).

В обобщение: характеристика на ученето при възрастните изразява физиологични, психологични и социални тенденции в тяхното развитие. Без да се отчитат тези тенденции и тяхното проявление е невъзможно да се постигнат добри резултати в обучението на възрастните.

Дизайнът на обучението на възрастните има редица **специфични особености** в сравнение с дизайна на училищното обучение. Те се обуславят както от обстоятелството, че **възрастните учат по различен начин** от учениците, така и от **типовете (видовете) обучение и образование**. Възрастният учащ е много по-самостоятелен, неговият жизнен опит е много по-богат от този на подрастващите, чувството му за отговорност – по-развито, мотивацията му за учене се отличава с по-високата си степен на осъзнатост и с прагматичната си насоченост. Той схваща ученето предимно като процес на придобиване на сръчности и компетентности, за оцеляване и просперирание. Възрастните решават дали да се включат в една или друга форма на обучение (учене) в зависимост от твърде разнородни детерминанти:

- жизнените цели и вътрешните им подбуди (вътрешно осъзнати потребности);

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- реалното оценяване на прагматичната изгода;
- равнището на общата им култура и степента на развитото им самочувствие;
- конкретната жизнена ситуация, финансовите им възможности, наличието на външен натиск (Петров & Александрова 2003).

Условие за ефективно учене на възрастните

Под условия ще разбираме специални изисквания, на които трябва да отговаря тяхното учене, обучение и образование. Това е набор от социални, педагогически и психологически предпоставки, на които обучители и институции трябва да отговарят с воля, грижа и отговорност:

- ✓ възрастните като учащи се трябва да бъдат **мотивирани и стимулиращи** от средата и социалните участници в образователния процес;
- ✓ възрастните като учащи ще трябва да имат възможност за **свобода (автономия)**, която да отстояват и защитават в процеса на своята промяна;
- ✓ възрастните като учащи ще трябва да преодоляват чрез **подкрепяща среда** всички свои житейски бариери като страх, несигурност, безпокойство;
- ✓ ученето при възрастните трябва да бъде **успешен социален експеримент**, ако са спазени всички педагогически условия за това като достъпност, системност, активност и др.;
- ✓ учебното съдържание представено на възрастните трябва да бъде близко и сходно с техните интереси и житейски път.

2.3. Профил на субектите в обучението на възрастни

2.3.1. Възрастните като учащи се:

- ✚ хората са социални същества, предопределени в поведението си от социално-исторически условия;
- ✚ възрастният човек е по-критичен в ученето си;
- ✚ възрастният учащ притежава по-качествен потенциал на мислене;
- ✚ мисленето на възрастния учащ се е единство от критично и творческо мислене, постигнато, както чрез индивидуална, така и чрез групова работа;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ при възрастният ученето е единство от познавателно и емоционално начало;
- ✚ ученето на възрастният е отворена система по отношение на новото знание;
- ✚ образованието на възрастните е въпрос на диалог, договор и самооценка.

По този начин възрастният учащ се е създател на собствените си мисли и чувства.

2.3.2. Обучителят на възрастни – роли, функции и качества

М. Ноулис и многото изследователи в областта на образованието на възрастните категорично разграничават децата и възрастните като учащи и характеристиките на учебния процес с деца и възрастни. Андрагогическият процес е проблемно ориентиран, динамичен и разнообразен, ориентиран към бързата приложимост на знанията в практиката, интегриращ учене с мислене, стари с нови знания и опит; формиращ нагласи, отношения и ценности като част от учебната работа, от интерактивността и разнопосочното взаимодействие.

Като професионалист преподавателят според В. Гюрова, трябва да притежава:

- ✚ Диагностична компетентност - за диагностика на групата, за самодиагностика; за диагностика на средата (за PEST-анализ);
- ✚ Андрагогическа компетентност – по отношение на спецификата на възрастните като учащи; принципите на образованието (обучението) на възрастните (андрагогическия подход); условията, при които възрастните учат най-добре; улесняването на възрастните да учат и да се самоуправляват и на ученето от другите;
- ✚ Компетентност по отношение на дизайна на учебната дейност – да подготвя пълноценен учебен процес: да оценява потребностите на учащите и на курса; да планира и организира своята преподавателска работа и участието на възрастните учащи; да разработва и използва

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

вариативни учебни материали и портфолио на курса; да планира оценяването на резултатите и процеса (текущо и финално; формативно и сумативно);

- ✚ Компетентност да обучава - да преподава интерактивно (да използва различни подходи, методи и техники); да комуникира пълноценно; да активизира учащите; „да бъде преподавател зад кадър“;
- ✚ Компетентност да оценява – постиженията на учащите, собствените си постижения, ефективността на учебния процес (Гюрова 2013).

Като подпомагащ учащите – преподавателят трябва да притежава:

- ✚ Компетентност да мотивира учащите – да създава положителна мотивация към учебната работа; да превръща демотивацията в мотивация; способност да създава „усещане за успех“;
- ✚ Компетентност да организира подпомагаща материална среда - да осигурява учебни ресурси; да поддържа залата; да осигурява технически средства и оборудване;
- ✚ Компетентност да създава и поддържа подкрепяща атмосфера (микроклимат) – да договаря правила; да използва различни роли в груповата работа;
- ✚ Компетентност да управлява опита на учащите в ученето – да подпомага учащите в ориентацията им, в избора и изграждането на подходящи стратегии, стилове и умения за учене; да създава различни възможности за попълване, разширяване и затвърждаване на знанията и уменията; да дава обратна връзка (Гюрова 2013).

Изведени са специфични компетентности на учителя на възрастни (Buiskool, V.J. andall. 2010) – компетентности, пряко свързани с учебния процес (Б1-Б6) и компетентности, подкрепящи учебния процес (Б7-Б12).

Специфични компетентности, пряко свързани с учебния процес: Б1 – Компетентност за оценяване на предишен опит на възрастните учащи, на техните потребности от учене, търсения, мотивация и желания: да бъде способен да оценява

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

образователните потребности на възрастните учащи. Б2 – Компетентност за дизайн на процес на обучение на възрастни – за подбор на подходящи стилове на учене, дидактически методи и учебно съдържание за целите на учебния процес: да бъде способен да прави дизайн на учебния процес. Б3 - Компетентност за улесняване на процеса на учене на възрастните учащи: да бъде улесняващ познанието (теоретично и практическо и стимулатор на развитието на възрастните учащи. Б4 - Компетентност за непрекъснат мониторинг и оценяване на процеса на учене на възрастните, с цел неговото подобряване: да бъде оценител на учебния процес. Б5 - Компетентност в съветването за кариерата, живота, по-нататъшното развитие и при необходимост – използване на професионална помощ: да бъде съветник/ консултант. Б6 - Компетентност за дизайн и конструиране на учебна програма: да бъде дизайнер на учебната програма.

Спроед Р. Вълчев, А. Пилаваки и Л. Черна обучителят в областта на неформалното образование цени:

- ✚ Ученето като основа на съвременното образование и възможността то да развива хората емоционално, интелектуално, социално и икономически;
- ✚ Уещите, техният напредък и развитие, техните цели на учене, техните аспирации, както и опита, с който те участват в процеса на учене;
- ✚ Равенството, разнообразието и включването като условия за ефективно учене и за развитие на общност от уещи;
- ✚ Рефлексията и оценката и подобряването качеството на собствената работа;
- ✚ Сътрудничеството с други неформални актьори и с местната общност, както и с организации, които имат интерес по отношение на напредъка и развитието на уещите;
- ✚ Придържането към професионален кодекс на поведение, както и в поддържането на безопасна образователна среда (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Според авторите учителите в областта на неформалното образование:

- ✚ Поддържа включваща, справедлива и развиваща образователна среда;
- ✚ Прилага и развива собствени професионални умения, за да постигат учещите своите цели;
- ✚ Общува ефективно и по подходящ начин с учещите, за да подпомага процеса на учене;
- ✚ Сътрудничи с колегите с цел подкрепа за потребностите на учещите;
- ✚ Използва разнообразни учебни ресурси, за да подкрепя учещите;
- ✚ Използва ИКТ ефективно, за да развива уменията на учещите и техните знания;
- ✚ Разбира и е в крак с новостите в своята собствена област на специализация;
- ✚ Представя ефективно собственото знание и умения в светлината на новата образователна парадигма;
- ✚ Създава мотивираща и свободна атмосфера на процеса на неформално образование като развива свои обучителни методи;
- ✚ Включва принципите и практиките на неформалното образование в обучението;
- ✚ Основава се на ученето на основата на преживявания и опит като изходна точка за развитие на професионални умения и умения за живот и за справяне с ключови проблеми, които ще възникнат при бъдещата реализация на учещите;
- ✚ Опитва да активира потенциала на всички учещи, като поддържа високи очаквания за тяхното поведение;
- ✚ Предприема стъпки за установяване на положителни индивидуални отношения с учещите, полага усилия да изслушва и да разбира тяхната гледна точка по отношение на ученето;
- ✚ Установява експлицитни правила за работа, за награди и санкции в процеса на учене;
- ✚ Поощрява самостоятелното взимане на решения като създава възможности за демократично взимане на решения;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ Разбира и прилага ред стратегии на индивидуално и групово равнище, за да подпомага учещите да управляват своето поведение по най-добрия начин;
- ✚ Съобразява се четирите основни принципа на управлението на поведението – зачитане на правата на другите, необходимостта от правила, ценности на опита и на алгоритмите на учене, необходимостта от приемане на лична отговорност;
- ✚ Способен е да избира и да планира дейности за учене, подходящи за развитие в различни контексти на процеса на неформално образование;
- ✚ Знае как да планира различните елементи на урока, за да осигури учене в средносрочна и дългосрочна перспектива;
- ✚ Има представа за предидущото знание и начини на мислене, на чувстване на учещите и знае как да планира стратегии, чрез които да ги постави под въпрос;
- ✚ Разбира съвременните проблеми, които засягат учещите се в техните общности;
- ✚ Планира как да развива равенството, да подкрепя разнообразието и да отговаря на потребностите на учещите се;
- ✚ Поощрява участието на учещите се в планирането на ученето;
- ✚ Оценява собствената си ефективност в планирането на ученето;
- ✚ Организира и управлява включваща образователна среда, в която приносът на всеки учещ е ценен, стереотипите са подложени на противопоставяне и учещите се научават да ценят по положителен начин различията;
- ✚ Инициира проекти на основата на различията на учещите;
- ✚ Показва практически усет за концепциите за множествената и променяща се идентичност;
- ✚ Активно подпомага предоставянето на равни възможности и разбира как неравенствата може да влияят на учещите извън образователната среда;
- ✚ Способен е да установява работни отношения с местната общност като идентифицира подходящи и мотивирани партньори;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ Способен е да изгражда и да развива устойчиви партньорства на основата на обща визия и цели;
- ✚ Може заедно да преглежда и да оценява успеха на всеки общ проект;
- ✚ Може да идентифицира ред възможни действия, които ще увеличат знанието и уменията на учещите и ще имат положителен ефект за средата;
- ✚ Може да получава признание и подкрепа от представителите на местните власти, които формулират принципите и дизайна на неформалното образование в общността;
- ✚ Допринася за развитието и изграждането на общност от неформални обучители – като споделя и сравнява добри практики, координира подходи, осъществява наставничество, предоставя взаимна подкрепа;
- ✚ Прави дизайн и използва оценяването като средство за учене и напредък;
- ✚ Оценява справедливо усилията на учещите;
- ✚ Включва учещите се да участват и да споделят отговорност в процеса на оценяване;
- ✚ Използва обратната връзка като средство за оценка и напредък;
- ✚ Използва различни начини, за да поддържа развитието у учещите се на рефлексия върху собствения напредък и самооценяване;
- ✚ Съобразява се с изискванията на организацията и с поставените рамки за оценяване напредъка на учещите;
- ✚ Споделя и противопоставя своя собствен опит на учител с този на своите колеги по начин, способен да доведе до рефлексия върху собствените нагласи и действия;
- ✚ Сравнява и контрастира своите практики и нагласи със съществуващите изследвания и теория;
- ✚ Поощрява учещите да търсят възможности за начално и последващо учене и да използват възможностите, съществуващи в дадената организация;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ Оказва подкрепа на учещите се в рамките на своята роля на учител;
- ✚ Развива и обновява собственото си професионално знание, за да може да предложи информация за възможности за напредък в областта, в която е компетентен;
- ✚ Следва подхода на многоинституционалността, за да подкрепя развитие и възможностите за напредък на учещите (Вълчев & Пилаваки & Черна 2009).

Професионални качества на учителя:

- ✚ **методическа компетентност** за ръководство на определена дейност и група;
- ✚ **информативна компетентност** – наличие на необходима информация и нейното успешно реализиране в теория и практика на обучение;
- ✚ **управленска компетентност** – възможността да насърчава и създава екипи и екипен дух;
- ✚ **научно-изследователска компетентност** – наличие на научна подготовка и възможността тя да бъде приложена в конкретна ситуация;
- ✚ **лично – професионални качества** като дискретност, асертивност, емпатийност, отзивчивост и др.;
- ✚ **комуникативна компетентност** – възможността да реализира в оптимален вариант срещата, разговора, дискусиата, дебата в групата;
- ✚ **харизматичност**: наличие на обаятелност и емоционална заразителност в поведението.

Професионални роли на учителя на възрастни

Обучителя на възрастни притежава много нови роли, в сравнение с традиционната „учител“ като:

- ✚ **фасилитатор**, като благоприятстващ протичане на общуване и взаимодействие в групата;
- ✚ **модератор**, като човек, който ръководи, управлява останалите чрез напътствие, съвет, указание;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ **информатор** като лице, което носи база от данни в определена област и с определена цел;
- ✚ **инструктор**, като лице, което насърчава и подпомага усвояване на умения;
- ✚ **консултант**, като лице, което активно съдейства за усъвършенстване на определени компетентности на базата на ефективно предлагане на нови идеи;
- ✚ **медиатор**, като лице, което свързва и насочва определени отношения в групата на базата на своя опит и възможности.

С. Борисова систематизирайки различни авторови мнения изгражда един профил на съвършения учител на възрастни, като дефинира основните му роли/функции (Борисова 2010: 42-47).

Според авторката всеки учител на възрастни (роля / функция) трябва да:

- ✚ бъде наясно с ролята си и функционицията си като учител на възрастни - не като учител;
- ✚ бъде мотивиран, да подпомага и улеснява процеса на учене;
- ✚ да може да създава и да се справя с учебни ситуации;
- ✚ да може да разбере образователните нужди на клиента/клиенти/посетители;
- ✚ да притежава технически и практически умения за организиране на обучение и за създаване на учебна ситуация (Борисова 2010: 42-47).

За С. Борисова съвършеният учител на възрастни е:

- ✚ **Продуцент** – като носи отговорността за целия процес с гарантирана аудитория, предвид местоположението и анализа на потребностите на целевите групи, като се започне от планирането на обучението що се отнася до работния план, описанието на задачите, сроковете, начините за ефективно информиране и се мине през проектирането на техниките за обучение, набиране на средства и управление на бюджета. Той е човекът, със семиотично мислене („Да се мисли семиотично, означава да се мисли по много начини“), необходимо за разнообразни задачи и ситуации.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Осигурява фактори за успех по отношение на качеството на учебното съдържание и високи дидактически компетентности, базирани на добрите практики. Познаването на националните държавни изисквания за оценка и признаване на неформалното и информалното обучение, свързани с Европейския план за действие относно обучението на възрастни е важно, за да може да помага на учащите при приравняване на резултатите от ученето към пазара на труда. С цел да се подобри мобилността съвършеният учител на възрастни трябва да познава съвместимостта на квалификациите, придобити чрез неформално или информално обучение (Борисова 2010: 42-47).

- ✚ **Изследовател** – да проучи идентичността на възрастните обучаеми, както и техните потребности от обучение. Той трябва да има опит с използването на различни социологически инструменти за анализ на целевите групи. Допускането, че процесът на обучение е вид социална институция, му възлага ролята на социален и практически психолог, който да бъде достатъчно гъвкав в овладяването на ситуацията, така че становищата и опитът на всички обучаеми да бъдат зачетени. Съвършенството не е скрито в компетентността на решаване на конфликти, а в умението за превенция. Различните когнитивни стилове на учащите следва да бъдат определени, за да се адресира всяка от интерперативните стратегии на групата и да се създаде среда за по-добро разбиране. Трябва да има познава различни техники за вътрешна и външна мотивация, за да отговори на пъстрите потребности на различните целеви групи от възрастни обучаеми. Очаква се той да практикуват методики, с които да може да открие очакванията и потребностите на дадена група за обучение. За да може умело да използва необходимите мотивационни техники, са необходими подходящи комуникационни умения, но комбинацията от двете най-добре формира уважавания манипулатор. Така, че е от съществено значение за

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

съвършения учител на възрастни да има познания и опит във всички аспекти на вербалната и невербалната комуникация и глобалните мотивационни теории и практики (Борисова 2010: 42-47).

 Творец – основател на творческа лаборатория: Използването на потенциала на технологиите при разработването на инструментариум за обучение, съчетано с творческото мислене на съвършения учител на възрастни, увеличава ефекта от ученето на обучаемия. Разработването на методически подходи, основани на реални ситуации, при които новите идеи са свързани с предишния опит на обучаващите се по един вълнуващ начин, е наложително в духа на образованието за възрастни. Насърчава се използването на подходящи метафори, аналогии и интерпретации на невербални съобщения. Новаторските опции, невербалните техники и художествени решения са най-експлоатирани при опитния инструктор. Въображение и свежи оригинални идеи за системно обновяване на методите на обучение, чертаят пътя към значимите резултати на инструктажа. За да мине отвъд конвенционалното, съвършеният учител на възрастни е необходимо да основе една творческа лаборатория за изработването на различните невербални помощни средства, що се отнася до създаване на пъзели, чертежи, карти, картички, кутии, фигури, ролеви игри и други творчески занимания (Борисова 2010: 42-47).

 Дипломат по културата – Езикът на културологията намира най-добрата концепция за: привличане, развитие и запазване на мултикултурни групи в района. Задълбочените знания и разбиране за културното многообразие и културния плурализъм за справяне с културните различия в учащите групи са високо ценени. Съзнанието за европейските измерения на представляваната институция и региона е крайно необходимо за превръщането на мястото на обучение в „Европейска стая за учене“. Уникалната роля на компетенциите по културна дипломация е да

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

насърчава взаимното разбирателство и межкултурния диалог в процеса на обучение и когато ситуацията заслужава да служи като мироопазваща сила. Съвършеният учител на възрастни се изявява като неофициален дипломат по културата в учебното пространство. По този начин той трябва да актуализира своите знания и опит в иновативни съвременни методи и техники за разчупване на леда (icebreaking), за разгръчане, развеселяване и интерактивни игри (Борисова 2010: 42-47).

Сценичен-мениджър- Няма съмнение, че процесът на обучение е изкуство затова и художествените техники са най-препоръчвани за по-добро разбиране и по-добри крайни резултати. Следователно обучението е представление без публика, тъй като всички участници са актьори на сцената му. Отговорностите на съвършения учител на възрастни варират: като ръководител на процеса, той задава тона на учебната сцена; като лице за връзка в екипа на обучаемите, негово задължение е да поддържа позитивното отношение и да насърчи участниците да изпълняват вижданията и художествените решения на продуцента, за да се поддържа качеството на учебния процес. След като представлението на обучението започне, съвършеният учител на възрастни трябва да следи за времетраенето на задачите, съгласно графика на планираното. Изграждането на продуктивна среда, ориентирана към решаване на проблеми със значими резултати не е възможно без осигуряването на подходящо оборудване, което се явява допълнителна отговорност на организатора на обучението. Да се завърши съответно учебно представление означава да се обобщи какво е казано и какво е разбрано и да се направят изводи колко полезен може да бъде натрупаният опит в бъдеще (Борисова 2010: 42-47).

Забавен лидер- Допускането, че обучението за възрастни е нещо повече от процес на предаване на знания предполага преосмисляне на

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

практиките за насърчаване на интерактивните творчески преподавателски дейности, които да бъдат представяни по забавен начин. Връзката на темите за обучение с реалния житейски сценарий на обучаемите следва да бъдат представени по по-атраکتивен начин, чрез използване на игри, ролеви игри и симулации с интелигентно чувство за хумор. Умението за провокиране на критично мислене и инициране на идеи за решаване на проблеми чрез мозъчна атака е високо ценено като компетентност за задаване на въпроси, но по един много забавен начин. Учителят на възрастни, който може да бъде добър слушател и зачита индивидуалните умения и мотивация на обучавашите се, докато работят заедно, е стила на ръководство, към който си заслужава да се стремим. Той по един завладяващ начин постепенно ги насочва към подходящите решения за решаване на проблеми по време на базираните на практиката обучения. Познаването на най-добрите комуникационни техники са власт и сила за тези, които умеят ефективно да ги употребяват. По-добро разбиране означава да се говори на езика на реципиента, като се има предвид, че само 7% от информацията се получава от вербалната комуникация. Следователно, отлични умения във вербалното и невербалното изразяване се изискват, за да се изпълнят задачите на обучението, за да се достигнат най-високите резултати от него (Борисова 2010: 42-47).

 Семиотик- Ако съвременният учител на възрастни има амбицията да персонализира парадигмата на 21-ви век за обучението на възрастни, тогава той / тя също трябва да отразява бранда на новата философия за прилагането на семиотичната теория при разработването на учебните методи. Притежаването на задълбочени познания в областта на теорията на знаците, включва набор от критични методологии за справяне с различните когнитивни стилове на обучаемите в групата. Един от ключовете за повишаване на капацитета за обучение на обучаемите е като

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

им се помогне да развият всички нива на перцепция. Науката, която изучава взаимосвързаните и взаимозависимите значения и ролеви игри на знаците и символите е част от нашето ежедневие. В ежедневната комуникация се използват несъзнателно, както от учащите се, така и от учителите на възрастни. Ето защо е важно да се проучи семиотичния характер на вербалната и невербалната комуникация, за да се разширят обхвата и ефекта от методите на обучение. Следователно за методически подходи, базирани на решаването на проблеми, може да помогне използването на прагматиката. За по-доброто разбиране и избягване на объркване, трябва да се насочат към семантиката. Разработването и развитието на структурата на работата е предмет на синтаксиса. Съвършеният учител на възрастни, който умело използва и трите от тях достига най-добри резултати за обучение (Борисова 2010: 42-47).

Разграничат се следните **основни етапи (фази)** при подготовката и реализацията на един или друг учебен курс за възрастни:

- ✚ Установяване на потребностите от този курс и неговата перспективност.
- ✚ Установяване на отличителните особености на участниците в курса.
- ✚ Формулиране на целите и задачите на курса. Осигуряване на възможност за активно участие на самите обучаващи се при конкретизиране на предварително планираните резултати.
- ✚ Определяне на съдържанието и последователността на курса. Фиксиране на неговата продължителност и етапно реализиране.
- ✚ Изработване на стратегии и техники на преподаване и учене.
- ✚ Уточняване на критериите и показателите за проверка и оценка на резултатите от обучението.
- ✚ Организация на средата (осигуряване на необходимото административно обслужване, на учебни помещения, учебни материали и пр.).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ Реализиране на курса (мониторинг и оценяване на качеството и ефективността на работата на отделните етапи). Оценяване на курса след неговото окончателно завършване като цяло. Изводи и препоръки за по-нататъшната работа (Петров & Александрова 2003).

ПРИНЦИПИ, ФОРМИ И МЕТОДИ НА ОБУЧЕНИЕТО НА ВЪЗРАСТНИТЕ

3.1. Принципи на обучението на възрастни

Думата **принцип** има **латински произход (principium)** и означава “основа”, “начало”, “изходно положение”, “ръководна идея” или “основно изискване” по отношение на дейността и поведението на човека. За **принципи** се говори както **в науката** - принципи на физиката, на химията и пр. в смисъл на основни положения (начала) на една или друга наука, така и **в живота**, във всекидневната дейност на човека - да се изпълняват дадените обещания, да се постъпва по един или друг начин и т. н. За разлика от **житейските принципи**, които обикновено отразяват личния опит на човека, **научните принципи** се основават на знания за законите и закономерностите на действителността. **Някои от научните принципи са напълно доказани истини, други са аксиоми, а трети - постулати.** Принципът определя насоката на мисленето и действието. Някои автори разграничават **основни и второстепенни принципи**, а други смятат, че е по-целесъобразно **принципите** да се разглеждат като **равнопоставени основни положения**.

Принципите на обучението в класическия смисъл са система от основни положения, водещи идеи или общи изисквания, които определят цялостната дейност на учителя и учениците в процеса на обучението. Те се отнасят към категорията на **нормативните знания**, които предписват какво трябва да бъде обучението и по този начин регулират дейността на учителя и на учениците. **Дидактическите принципи се основават на закономерността на обучението, проектират ги във функционално-технологичен**

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

план, без да се съотнасят еднозначно с тях, без да са тяхно просто логическо следствие. **Принципите на обучението отразяват по своеобразен начин всички основни негови компоненти - цели, учебно съдържание, методи, форми и др.** (Петров & Цанков 2010).

Принципите като ръководни идеи за обучение, характеристиките като съдържание и условията като специфични изисквания на обучение на възрастните трябва да бъдат в единство, за да се гарантира необходимия резултат.

Концепцията за перманентно-интегралното образование издига на преден план редица важни **принципи** на учебното дело: за **интегралност** и **цялостност**, за **системност** и **непрекъснатост** (постъпателност), за **хуманност** и **демократичност**, за **рационално съотношение** между усвояването на готови знания в процеса на обучението и самостоятелната учебноизследователска дейност на учащите се, за по-пълна и по-гъвкава **индивидуализация** и **диференциация** на учебно-възпитателния процес, за значително повишаване на неговия **развиващ характер**и т.н. (Петров & Атанасова 2003).

Принципи на учене при възрастните. Говорейки за водещи принципи в обучението на човека през целия живот, можем категорично да открием **доброволността**.

С нарастването на възрастта и преходът от детство и юношество към зрялост и старост, непрекъснато намалява делът на задължителността в полза на доброволността. Ето защо основният момент при образованието на възрастните е доброволността, доброволните дейности и доброволни асоциации. Независимо, че могат да бъдат обвързани с формални институции и обучение, където преобладават форми като семинари, лекции, менторство, самостоятелно учене, по-важният момент си остава неформалната организация, където приоритетът е към взаимодействието и реализиране на лични цели на участниците.

При доброволната дейност и организации, създадени върху доброволен принцип, мотивацията на участниците не е егоистична, а алтруистична. Това означава, че при възрастните ученици нараства алтруистичната нагласа към света, защитена от принципа на доброволността.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

В науката за образованието и обучението на възрастните са правени различни класификации на принципите като ръководни идеи в тяхната образователна дейност.

Сред по-известните можем да причислим:

Класификация на Гиб (1960)

- ученето на възрастните трябва да бъде **проблемно ориентирано**;
- ученето на възрастните трябва да бъде **ориентирано към опита**;
- възрастните учащи се трябва да бъдат **мотивирани да се опират и споделят своя опит**;
- възрастните като учащи се трябва сами **да определят своите цели** в образователната дейност;
- възрастните учащи се трябва да получават **обратна информация** относно своите цели и постижения, за да продължат напред.

Класификация на Милър (1964)

- възрастните учащи трябва да бъдат **мотивирани за промяна**;
- възрастните учащи трябва да бъдат **стимулирани за нови форми на поведение**;
- възрастните учащи трябва да имат **възможност да реализират новото поведение**, изисквано от тях;
- възрастните учащи трябва да бъдат **материално и духовно обезпечени**, за да реализират изискуемото поведение за образователна дейност.

Класификация на Киит (1973)

- ученето при възрастните е свързано с **промяна на условията** в техния живот;
- ученето при възрастните е свързано с **нова социална роля**, която да усвоят;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ ученето при възрастните е свързано с **мобилност на техните функции** като учащи се;
- ✚ възрастните като учащи се имат право на **самоопределение** като такива;
- ✚ възрастните като учащи се трябва да **реализират времето за учене** като културно и емоционално по своята същност;
- ✚ възрастните като учащи се трябва да изработят своя **собствена позиция** към стареенето, която могат да изразяват като откровеност и достоверност на поведението.

Класификация на Даркенолд и Мериам (1982)

- ✚ отговорността на възрастните като учащи се е **свързана с постиженията** от предишния им образователен и социален опит;
- ✚ ученето при възрастните е свързано с **наличие на мотивация**;
- ✚ ученето при възрастните е свързано с **подкрепата и положителна оценка**;
- ✚ ученето при възрастните трябва да се подчинява на **регламент**;
- ✚ ученето при възрастните трябва да изисква също, както и при децата **упражнение и повторение**;
- ✚ ученето при възрастните трябва да бъде с **разбиране**, а не по памет;
- ✚ ученето при възрастните се влияе от **учебната среда**.

Класификация на Бръндидж и Макерейхър-1980

- ✚ ученето на възрастните е през **целия живот**;
- ✚ ученето на възрастните трябва да бъде обвързано с **личен опит**;
- ✚ ученето на възрастните трябва да бъдат насочени в **области, от които се интересуват** или имат постижения;
- ✚ ученето на възрастните трябва да са свързани с подходяща **социално-психологическа среда**, която да ги улеснява максимално.

Базови принципи за учене на възрастните Джеймс (1983) (базови принципи)

- ✚ възрастните поддържат способността си за учене **през целия живот**;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ **диференцирането на възрастните** по способности, потребности и качества е изключително многообразно;
- ✚ възрастните подлежат на **физиологични и психологични промени** с възрастта, което променя отношението им към учене;
- ✚ възрастните в ученето трябва да се опират на своя **личен и социален опит**;
- ✚ ученето при възрастните е свързано с утвърждаване на „Аз-концепция“ и **оптимизъм към живота**;
- ✚ ученето при възрастните подлежи на въздействие на различни **социални фактори**, които ги мотивират различно;
- ✚ **активността на възрастният** в процеса на учене, улеснява постижението;
- ✚ успешното учене при възрастните зависи от **емоционалната подкрепа** на околните.

Класификация на Брукфилд, 1986 (ключови принципи)

- ✚ възрастните като учащи се отличават с **различни мотиви** и собствени принципи;
- ✚ възрастните като учащи се отличават с различни **стилове, цели и стратегии на учене**;
- ✚ възрастните предпочитат проблеми и **ситуационна ориентирани задачи**;
- ✚ **опитът** на възрастните може да улеснява или затормозява процеса на учене;
- ✚ ученето на възрастните силно се влияе от **представата за себе си**;
- ✚ ученето при възрастните трябва да бъде подчинено на **самоуправлението**.

Като основни принципи на обучението на възрастните са изведени:

- ✚ това обучение е свързано със специфични мотиви за учене, има „неотложни причини“, протича през различни етапи, т.е. възрастните учат в различно време през целия си живот;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✚ целите на ученето на възрастните са различни, учат в различно време и по различни начини;
- ✚ желанието им е да могат незабавно да приложат учебните резултати и учебната дейност да съответства на жизнената им ситуация;
- ✚ опитът, който вече имат възрастните може да се окаже пречка за усвояването на знанията, но може и да ги стимулира;
- ✚ представата им за себе си, като учащи (Аз-концепцията) обуславя ефективността на ученето;
- ✚ ученето на възрастните е самоуправляем процес (Военкинова&Мануелян 2008).

3.2. Основни форми за обучение при възрастните

Формата в най-общ план е начина на организация в обучението. Тя винаги има конкретни параметри и характер. Отговаря на въпроса „По какъв начин можем да организираме обучението?“

Формата на обучение е направление технологично и представлява система от процедури и изисквания в обучението. Класическата форма на обучение на деца е **урокът**, създаден още през 17 век от Ян Амос Коменски, като теоретична постановка. При възрастните обучаеми обаче, тя е непригодна, доколкото предполага общност от ученици с еднаква възраст и сходни възможности и интереси. Подчинена е на строг регламент от страна на учителя и неговата доминираща роля по реализацията на обучението. **Ето защо основна форма на обучение при възрастните е „тренингът“.**

Тренингът като основна форма на обучение: същност, видове, изисквания.

Същност и структура

Определение „Тренингът е система от интерактивни действия и средства за формиране на професионални умения и личностни взаимодействия“

Като теоретична основа на понятието „тренинг“ се ползват:

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- емоционално възприемане на личността от групата (Е.Ериксън);
- принципът „тук и сега“ при общуване между хората (Дж.Морено);
- идеите на хуманистичната психология (К.Роджърс) и недирективна активна педагогика;
- теорията за групова динамика и емоционалния опит на личността (К.Левин).

Същността на тренинга е създаване на групи за промяна на поведението на хората като **социално основание**.

Същността на тренинга е възможността да разбираш другите и успешно взаимодействаш с тях като **морално основание**.

Същността на тренинга е възможността да проявяваш емпатийност и асертивност (вчувстване, доброжелателност и позитивизъм) към другите като **психологическо основание**

Принципи на работа в условия на социално-психологическия тренинг

- принцип за активност, изискващо отдаденост на задачата и наличие на резултат;
- принцип за обективизация на поведението при което участникът чрез обратна връзка с учителя получава информация за изпълненията на задачата и своите възможности;
- принцип за творчество, свързан с наличие на иновативно мислене и поведение;
- принцип за ситуативност, предполагащ усет за ситуация и възможността тя да бъде решена оптимално;
- принцип „групата решава“ изискващ колективен (екипен) дух и сплотеност на членовете;
- принцип за хомогенност на групата, при което не се допуска отсъствия на членовете й.

Изисквания в социално-психологическия тренинг

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ориентирани към потребности, нагласи, очаквания на участници;
- равнопоставеност в групата, при което няма привилегирани позиции, роли или функции;
- директност на взаимоотношенията, при което се отхвърля неетичното поведение и самоизтъкване. Наличие на такт и деликатност в отношенията;
- принцип за комуникативност, предполагащ равни шансове за участие в общуването;
- персонифицираност на изказвания, предполагащо отстояване на лична позиция и мнение по даден проблем и задачи.;
- обратна връзка, при което групата се самоконтролира и самоуправлява в своите решения;
- емоционалност, разчитаща на изразяване на преживяванията (експресивност) чрез тяло, жест, мимика, слово, действие.

Фактори за развитие и социално-психологическия тренинг

- цел на групата (професионална; комуникативна; управленска);
- норми на взаимодействие като система от ценности;
- структура на групата (численост, йерархия, наличие на координация);
- етапи на развитие в групата (предварителна подготовка, реализация на темата; трансфер на теория в практиката).

Фасилиране в групата

- фасилирането в групата и по-скоро процес, а не резултат;
- фасилирането означава изграждане дух на сътрудничество, партньорство и взаимопомощ;
- фасилирането е приоритетно насочено към разрешаване на практически задачи;
- фасилирането предполага запазване свободата на останалите и дискретност от страна на фасилитатора, без емоционално обвързване с групата;
- фасилирането изисква дух на доверие, откритост и автентичност на човешките взаимоотношения;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- фасилирането предполага умение да се прочете контекста, в който се случва една ситуация;
- фасилирането е въпрос на организиране на среда и условия за нейното реализиране като образователна такава.

Модериране

- ✓ модераторът е лице, което има за задача да наложи правилата в групата и следи за тяхното изпълнение;
- ✓ модерирането е въпрос на организиране на атмосфера и социопсихологически климат за изява на участници;
- ✓ модерирането предполага умение за обобщаване, формулиране на изводи, изказване на съображения и препоръки относно бъдеща дейност;
- ✓ модерирането е форма на професионално поведение и етикет за успешно довеждане на групата до необходимия резултат.

Подготовка и реализация на тренинги

Предварителна подготовка е свързана с отговор на въпроса:

- ✓ Кога? – изисквания за време и продължителност
- ✓ Къде? – наличие на среда и пространство
- ✓ Как? – наличие на методи и средства
- ✓ Защо? информира за нагласи и очаквания
- ✓ С кого? – информация за участниците
- ✓ Какво? – наличие на дейности и предмети

Реализация на тренинг

Реализацията зависи от съчетаване на методи, условия, изисквания, както и качества на учителя и възможности на обучителите.

Приключване на тренинга

Това е оценка на резултати и възможността за формулиране на изводи и препоръки

Оценяването се извършва с помощта на

- ✓ **анкетен лист** (пример)

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- три важни неща, които научих
- две идеи, които ще споделя
- действие, което незабавно ще извърша
- ✓ **анкетна карта** с определени въпроси и критерии за оценяване;
- ✓ **оценъчна карта**, свързана със скала за ранжиране на оценки.

Проблемният семинар е друга форма на обучение на възрастни като синтез на "мозъчна атака" и "творческа дискусия". Той се провежда без да се обособява специална група от "експерти" и обединява достоинства на мозъчната атака, стимулираща учащите се да изказват колкото е възможно повече нестандартни, оригинални идеи, и творческата дискусия, при която "въздържанието от критика" се сменя със задълбочен анализ и подбор на най-аргументирани варианти на решения, на най-устойчиви на критика варианти. Организационната схема на проблемния семинар включва следните компоненти:

1. **Поставка и осмисляне на проблема.**
2. **Генериране на варианти за решаване на проблема (задачата).**
3. **Търсене на аргументи в подкрепа на направените предложения.**
4. **Подбор на най-аргументираните варианти на решения.**
5. **Критика на отбраните решения.**
6. **Подбор на най-много устойчиви на критика решения.**
7. **Обмисляне на начините за реализация на избраните решения.**
8. **Обсъждане на начините за реализация на избраните варианти на решения.**
9. **Равносметка (Изводи и оценка).**

3.3. Методизаобучениенавъзрастни

Почти всички автори, когато разкриват същността на метода на обучение, излизат от общото значение на понятието метод въобще. Обикновено се посочва, че думата **ме-**

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

тод има гръцки произход (**metodos**) и в буквален превод означава път към нещо, а по смисъл - **начин на постъпване** за постигане на определена съзнателна цел. **Методът характеризира именно пътя към целта**, системата от съзнателни действия на нейното постигане, регулираната по определен начин дейност.

Методът на обучение като дидактическа и методическа категория има твърде богато съдържание, тъй като характеризира изключително сложна област на обучението. Това е и една от причините за голямото разнообразие от определения на методите на обучение. При много от тези определения обикновено на преден план изпъкват едни или други страни на методите на обучение.

Същността на методите на обучение може да бъде разкрита върху основата на анализа на процеса на обучението. Съвременната дидактика разглежда обучението като взаимосвързана дейност на учителя и на учениците, функционалното единство на които осигурява неговата цялостност. Именно единството, съгласуването на тези дейности характеризира качествено новия процес на обучение, съществено отличаващ се от неговите съставни части - процеса на преподаването и процеса на ученето.

Най-общо **методите на обучението** могат да се определят като начини за съвместна дейност на субектите, чрез които се овладява адаптирания социален опит. Структурата на метода на обучение се отличава от структурата на методите, предназначени за въздействие върху обекти, неспособни за осъзната целенасочена дейност. Методът на обучение предполага преди всичко цел и съответна дейност, осъществявана с помощта на средства, с които той разполага. В резултат на това у обучавания субект възниква определена цел и съответна дейност, извършвана чрез достъпните за него средства. Под влияние на тази дейност се осъществява самият процес на усвояването от субекта на изучаваното съдържание, постига се набеязаната цел, резултата от обучението. При това целта на субектите може и да не съвпада, но непременно трябва да ѝ съответства (Петров & Цанков 2010).

Независимо, че много от методите при деца и възрастни съвпадат и имат обща теоретична основа да бъдат *тип действие и взаимодействие между учител и ученици*,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

между тях има и разлики, които са съществени. Сред по-важните от тях можем да причислим:

- ✚ **Практична насоченост** на обучението на възрастните, свързано с търсене на конкретен резултат и възможността за приложимост на знанието.
- ✚ **Недирективен характер** на обучението при което са недопустими разпоредби, команди и опит за подчинение и послушание.
- ✚ **Групов характер** на обучението, свързано със силата на екипния дух и мислене.
- ✚ **Дискретна роля на учителя** като *фасилитатор и модератор*, т.е. онзи, който облекчава, насочва и свързва среда и участници
- ✚ **Тренингов характер** на занятията, свързан със споделеност, делегиране на отговорности и разпределение на роли.

Обучението за възрастни може да бъде изразено с **моделът за учене на Колб**. За автора ученето предполага *четири звена*: опит, отражение, теоретизиране и приложение на знания и умения.

- ✓ **Опитът** се постига чрез действия при пряко включване в тях.
- ✓ **Отразяването** представлява дискутиране върху случващото се в учебния процес.
- ✓ **Теоретизирането** е свързано с генерализиране на идеи, осмисляне и осъзнаване на наученото.
- ✓ **Приложението** е свързано с експериментиране и генерализиране на нови идеи.

Известният **модел на ученето** като цикличен процес, представен от **Дейвид А. Колб** и описан в книгата му “Учене чрез опит” (1984), дава възможност да видим как опита може да се превърне в знание.

Според Дейвид Колб:

- Всеки човек има конкретен опит;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

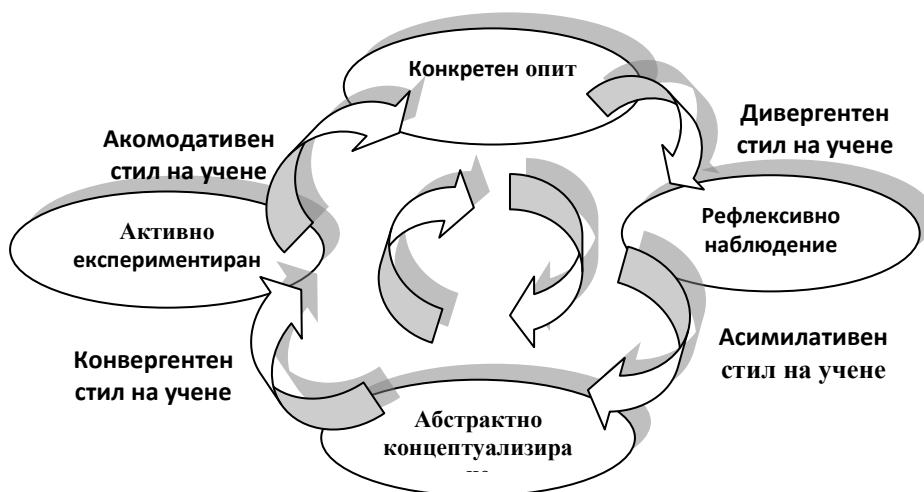
- Той наблюдава или размишлява за преживяното на основата на този опит;
- Организира преживяното и наблюденията в понятия и теория;
- Изпробва теорията си в практически ситуации, които водят до нов опит и преживявания

Моделът на Колб е базиран на кръг на ученето с четири елемента:

- конкретен опит;
- наблюдение и размишление (рефлексивно наблюдение);
- формиране на абстрактни понятия (абстрактно концептуализиране);
- тестване в нови ситуации (активно експериментиране).

Според елементите в цикъла на учене Колб извежда и основните стилове:

акомодативен, дивергентен, асимилативен и конвергентен (фигура).

Фигура. Цикъл на Колб за учене

На тези звена или фази, съответства и промяната в компетентността като набор от качества и способности на обучаваните, а именно:

- ✓ **Неосъзната** некомпетентност, при която не осъзнаваш своето незнание;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- ✓ **Осъзната** некомпетентност, при която разбираш необходимостта от промяна;
- ✓ **Осъзната** компетентност, която е контролирана;
- ✓ **Неосъзната** компетентност, която е автоматизирана и доведена до съвършенство.

Фактът на учене и обучение зависи от разгръщане на цялостния цикъл на учене и промяна в качество на компетентността при обучаваните.

Моделът на Колб е близък до неформалното учене и трупане на опит във всекидневни практики. Ето защо е подходящ при обучение на възрастни.

Разнообразието от видове учене предопределя и възможностите за успеха в него.

На основните видове учене най-често съответстват различни биологични, психологични и социални теории на автори от ХХ век. Въпреки това могат да се обособят следните **видове учене** (Р. Генков 2009):

- **сигнално учене**, въз основа на условно рефлекторната теория (въпрос - отговор или инструкция - действие);
- **оперативно учене**, основано на принципа проба – грешка;
- **верижно учене** в мрежата от стимули – реакции – подкрепления;
- **асоциативно учене**, основано на близост, сходство или контраст между изучаваните обекти;
- **понятийно учене**, свързано с класифициране и общи характеристики на обектите;
- **алгоритмично учене**, изискващо усвояване на правила и процедури;
- **проблемно учене**, формиращо умения за критично мислене, за решаване на задачи и проблеми;
- **конструктивистко учене**, свързано с активни познавателни и практически действия за извличане на собствена представа и

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

смисъл от знанията;

- **саморегулиращо учене**, насочено към непрекъснатото образование на хора в информационното общество с по-добра мотивация, когниция и метакогниция (Генков 2009).

Обучение без откъсване от работа

Обучението, без откъсване от работа предполага организиране на учебен процес съобразен с реалните условия на труд. Най-често използваните методи са:

- ✓ Инструктиране;
- ✓ Демонстриране;
- ✓ Наставничество;
- ✓ Ротация;
- ✓ Супервизия.

Инструктиране се извършва от опитен служител и представлява ясно и точно съобщаване на операции и техния алгоритъм. Обикновено в инструктирането има три етапа:

- ✓ дефиниране на целите;
- ✓ описание на професионална ситуация;
- ✓ операции, подчинени на определени цели.

Инструктирането съчетава в едно слово, образ и действие и в това е неговата сила.

Демонстриране означава показ на обекти и явления, които не могат да се възприемат пряко, а с помощта на картини, таблици, схеми и др. Този показ най-често е в дълбочина и е предимно технологичен. Демонстрацията позволява да се осмислят детайлите и се избегнат евентуалните пречки в технологичния процес. Демонстрацията съчетава също образ и визия, но е по цялостна от инструктажа, който е предимно локален.

Наставничество. Известно е и с имената чиракуване и менторство. Предполага работа на опитен служител, който благодарение на своя професионален талант може да

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

окаже конкретна помощ и съдействие на начинаещ колега. Менторство се прилага и при краткосрочни практики или обучение с новопостъпил служител. Целта е да се направи тандем на принципа на доброволността, компетентността и толерантността.

Ротация. При ротацията служителите разменят местата си и по този начин имат възможност да придобият нови умения и компетенции. Връщайки се на своето редовно място те имат възможност да променят своята гледна точка, и да обогатят своята ценностно професионална система. Ротацията е подходяща в технологична среда или работа, която е равностойна в професионално отношение. Експериментирането с управленчески и административни умения трябва да бъде предпазливо, и свързано с предварителна подготовка по проблемните области.

Супервизия. Това е метод свързан с консултиране между колеги по професионален проблем. Дискусията между тях облекчава работната среда и създава по-добър социално-психологичен климат. *Супервизорът* може да бъде индивидуален или колективен, вътрешен член на екипа или външен експерт. Супервизорът не коментира лични взаимоотношения, нито дава команди или разпоредби. Той пренасочва вниманието по посока на възникнала професионална ситуация и нейното решение.

Обучение с откъсване от работа

Този тип обучение е характерен за по-високите етажи на професионализъм и управленчески звена. Изисква екипна работа, комуникационни умения и стимулиране на принадлежност към организация. Сред по-известните методи се причисляват:

- ✓ евристични методи;
- ✓ интерактивни методи;
- ✓ игрови методи.

Евристични методи: евристична групова беседа и нейните разновидности като 635, Филипс 66,126 и др. Посочените методи са свързани с изисквания за броя на участници, идеи и време необходимо за тяхното решение. Онова, което ги обединява е поставяне на необичаен проблем и записване на всички възможни решения, дори да

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

изглеждат абсурдни. На по-късен етап се прави критика на отговорите и селекция на решенията.

Мозъчната атака (брейнсторм, мозъчен щурм, мозъчна буря) е метод, чрез който се стимулира самостоятелното мислене и творческото въображение на учащите се, предоставя им се възможност да изказват най-различни идеи, предположения, хипотези и др. Обоснован е от А. **Осбърн** (1953 г.), макар че в практико-приложен план отделни елементи на метода се използват от автора още в края на 30-те години на XX век (1939 г.). Същността му се изразява в **груповото решаване на един или друг творчески по своя характер проблем**, като се съблюдават определени правила. В технологичен план обикновено включва **два етапа**: първият се определя като етап на натрупване (генериране) на идеи, а вторият - като етап за анализ и оценка на идеите, наречен етап на закъснялата (отсрочената) оценка. Основава се на тезата, че намаляването на критичността и самокритичността не само повишава увереността в собствените сили, а и създава благоприятни условия за творчество, за изказване на оригинални идеи. Участниците се инструктират, че им се предоставя пълна свобода на действие за изказване на най-различни идеи, без каквито и да е било ограничения (Петров & Александрова 2003).

Разновидност на мозъчната атака е т.нар.метод "**аквариум**". Той предполага разделянето на групата на три микрогрупи, състоящи се от по 3-4 души. Участниците се разполагат така, че да образуват три кръга един в друг: А - първи кръг, В - среден кръг, С - външен кръг. Група А получава задача да реши един или друг проблем. Участниците в нея започват да го обсъждат и да търсят решение. В това време членовете на група В наблюдават и записват как върви обсъждането, сравняват предложените варианти със своите. Група С наблюдава работата и на двете групи. След известно време преподавателят дава кратка почивка за обсъждане на резултатите, при което той заедно с членовете на група С анализират дейността на първите две групи. Следва поставяне на нов проблем и сменяне на местата на групите: група А става група С, В - А, С - В. След

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

неговото решаване се извършва поредната смяна - група А става В, В - С, С - А. Така всички участници преминават през всички групи (Петров & Александрова 2003).

Модификация на мозъчната атака е силно формализираният **метод "635"**. Същността му се изразява в това: всеки един от шестте участници в творческата група получава формуляр – работен лист, на който записва или скицира три идеи за решаване на дадения проблем. След около пет минути той предава формуляра си на седящия вляво или вдясно. Процесът на "записване или скициране на идеи и предаването им на съседа за асоциация" се повтаря до тогава, докато всеки участник получи своя изходен формуляр.

Основното при този тип методи за обучение е екстремалността на проблема и необичайните решения, с които той може да бъде разрешен. В груповата дискусия и обмяна на мнения се вижда силата на колективния дух и възможността той да бъде насочван. Един от най-известните автори в тази област е италианският лекар **Едуард де Боно**. В средата на 20 век той създава специална методика за *латерално, т.е. нестандартно мислене*. Най-известният му метод е този за *"шестте мислещи шапки"* – бяла, червена, черна, зелена, жълта и синя, които съответстват на умения да решаваме задачи, опирайки се на факти, чувства, критика, предложения, хипотези и саморефлексия.

Игрови методи. Предполагат наличие на въображаема ситуация, роли, отговорности, които да бъдат разпределени между участници. Онова, което обединява игрите за възрастни са техните характеристики – **двуплановост**, където въображаемо и реално състояние са в едно, **самоценност**, свързана с удоволствието, а не с ползата от играта, **синкретичност** – като единство от игра, учене, труд, както и наличие на **сериозна дейност**, която надхвърля обикновеното развлечение. Известни автори през 20 век в теориите за игрите на възрастни са **Джорж Морено и Ерик Бърн**.

Дж. Морено стартира своята дейност на психиатър през 1921 във Виена с "театър на спонтанността". **Психодрамата** е игра за възрастни, включваща *ролева игра, спонтанност на изразяване, вчувстване в проблем, катарзис и озарение*. За разлика от

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

театъра, в психодрамата се разиграват роли и ситуации, които стимулират спонтанността на изявата в групата. Целта е чрез разговори и споделяне на проблем, човек да се освободи от емоционално безпокойство и стрес. *Изисква се сцена, главен герой, диригент, и помощник-Азове в групата.* Възможна е и социодрама, при която се решават проблеми на взаимоотношения вътре в групата. **Ерик Бърн създава “транзакционен анализ”** като психотерапевтичния метод за възрастни. Според автора игрите за възрастни могат да бъдат семейни, сексуални, за развлечения, военни, и др. *В основата на играта са три роли на Аза- Възрастният, Родителят и Детето у нас,* които реагират по различен начин на един и същ проблем. Играта е поредица от скрити транзакции, които се развиват по определен начин при едни и същи ситуации. Игрите на децата са първичното основание за игрите на възрастни и донякъде ги програмират.

Интерактивни методи. Казуси. Казуистиката се налага като специална наука и техника, свързана с решаване на казуси. Казусът е проблем, доведен до своя предел и който може да бъде решен с повече от един възможен отговор. Казусът касае най-вече морални проблеми, но има и такива, които принципно са нерешими от морална гледна точка. Един от последните варианти на казуистика е “методът на отделния случай” (casestudy), който е уникален и специфичен и изисква прецизност и експертност при решаването му.

Редица автори отбелязват, че **специфична особеност на обучението на възрастните** е ярко изразената личностна позиция на учащите се, която обикновено се формира под влияние на жизнения им опит. Особено ефективни за тях са онези методи, които имат определена практическа насоченост, които изискват те да извършват едни или други практически действия, да решават различни проблеми.

Отличителна особеност на т.нар. **ситуационни методи** или **проблемно-ситуационни методи** е, че в процеса на обучението се създават ситуации, близки до реалните, позволяващи максимално да се използва житейският и професионалният опит на учащите се. Някои автори предпочитат обобщаващото наименование **ситуационен**

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

метод или **проблемно-ситуационен метод**, а други приемат словосъчетанието **метод (или методи) на конкретните ситуации** (Петров & Александрова 2003).

Същността на ситуационният метод (на метода на конкретните ситуации) се състои в запознаването на обучаваните с различни житейски или професионални конкретни ситуации и предоставяне на възможност да формулират проблеми и самостоятелно да намират тяхното решение. Той намира широко приложение за попълване и обновяване на знанията и уменията по време на овладяване или практикуване на избраната професия (Петров & Александрова 2003).

Мултимедийна презентация съчетава различните среди за представяне на информация и последваща практическа дейност на обучаемите. *Презентацията изисква подготвителна част, реализация и оценка.* Сред по-важните изисквания на този метод се включват наличие на:

- ✓ начало чрез представяне на изпълнителите;
- ✓ въведение към проблема;
- ✓ съдържание на проблема;
- ✓ речник, чрез опорни понятия и термини;
- ✓ подтеми за решаване;
- ✓ практически задачи към аудиторията;
- ✓ допълнителна информация и източници за проблема;
- ✓ литература по проблема;
- ✓ благодарност.

Презентацията е единство от общи и специфични задачи, съобразени с аудиторията, времето и ситуацията. Тя изисква добра подготовка на изпълнителя, контакт с публиката и поддържане на емоционална атмосфера по време на реализацията.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

4.1. Смесено обучение на възрастни, интегриращо електронни форми на дистанционно обучение

Съществуват и виждания относно разглеждането на „смесеното обучение“ като сравнително нова методология и система от обучение и преподаване, която обединява вдъхновението и мотивацията на традиционното преподаване в аудиторията и забавлението и гъвкавостта на електронното обучение да създава курсове, които са достъпни и мотивиращи за съвременните възрастни учащи се¹. Това предполага пълноценното съотношение на часовете, прекарани в аудиторията, и тези, които са онлайн, варира, като възможност за установяване на най-добрата комбинация: между възможността на преподавателите да коригират работата на учащите се онлайн, възможността за пълноценна групово работна, споделяне на опит, домашната работа и не на последно място пълноценна социална комуникация с различна степен на субординация.

Тази комбинацията от обучение лице в лице и онлайн възможностите на електронните платформи и ресурси за обучение варира в зависимост от учебното съдържание, мотивацията и нуждите на студентите и възможностите на преподавателите да проектират и реализират смесеното обучение в една пълноценна образователна среда.

Както се подчертават традиционните преподаватели и обучаващите използват различни похвати в помощ на обучението. Идеята за смесването на подходите, включително лекции, групови дискусии в различен формат, игрови елементи, видео, упражнения и ролеви игри, не е нова. Смесеното обучение съществува от много години, въпреки че термина, е разширен и целенасочено използван в технологично обогатеното обучение и образование. В този контекст термин се използва за представянето на

¹<http://weblearning.psu.edu/blended-learning-initiative/selecting-a-blend>

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

подход, който съчетава “традиционното” обучение с „електронното” такова (Hoehn&Rietsch2008).

Смесеното обучение предполага запазване на общите принципи на изграждане на традиционния учебен процес. Идеята за прилагането на елементите на асинхронното (протичащо със закъснение във времето) и синхронното (протичащо в реално време) дистанционно обучение присмесеното обучение се състои в постановката, че определена част от учебните дисциплини, студентите усвояват по традиционните начини, а друга част от учебните дисциплини – чрез технологиите на мрежовото обучение (Ангелов& Томов 2009).

Според J. Hoehn&P. Rietsch смесеното обучение е резултат от конвергенцията на две архетипни учебни среди, от една страна традиционното обучение лице в лице, а от друга – онлайн обучението. Въпреки, че смесеното обучение може да бъде видно в много форми, според авторите то не е проста комбинация на онлайн и офлайн (лице в лице) обучение и образование, защото не само медиите и обучението в аудиторията трябва да бъдат съчетани, но и учебните форми в зависимост от учебните цели (Hoehn&Rietsch2008). Според авторите водещите механизми за въвеждането на смесено обучение в университетското образование са:

- нуждата от обогатяване на преподаването лице в лице и електронното обучение чрез засилване степента на интерактивност като се засилва изискването на значителен ангажимент към обучението със самостоятелна насоченост;
- необходимостта от увеличаване на достъпността и гъвкавостта на учене в контекста на ученето през целия живот;
- нуждата от увеличаване на ефективността на разходите защото университетите търсят начини да използват технологиите за постигането, както на подобряване на качеството на обучение, така и на намаляване на разходите (Hoehn&Rietsch2008).

Търсенето на възможности за пълноценното проектиране и реализиране на смесеното обучение налага систематизирането на няколко негови основни модели,

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

имащи характер на концептуални рамки. Те дават възможност за операционализирането му и технологичното му реализиране на практика. Въпреки, че „моделите в своята същност са абстрактни по природа, то те спомагат за ефективното обучение, което изисква по-специфично разбиране на нуждите на учащите, на учебното съдържание, на целевите групи и на организационните условия и среда” (Hoehn&Rietsch2008).

Авторите разглеждат седем основни модела на смесено обучение според акцентите и начина на смесване със следния контекст на разбиране:

- **Смесване, предоставящо възможности** с фокус върху достъпа до обучение и гъвкавостта на учене, изразяващо се най-често чрез предлагане на едни и същи курсове в онлайн и офлайн вид, а учащите са тези, които избират кой вид съответства по-добре на техните индивидуални нужди и в кой момент от време да го използват;
- **Обогатяващо смесване** характеризиращо се със свеждането на системи за управление на обучението (LMS) чрез които преподавателите своевременно обогатяват своите курсове с определено ниво технологичност, като включват в традиционното преподаване в аудиторията допълнителни онлайн ресурси;
- **Трансформиращо смесване** изискващо промени в учебната среда, в която учащите създават активно знания посредством динамично взаимодействие, в духа на конструктивизма, като обучението е базирано върху решаването на учебно-познавателни задачи изискващи и ново равнище на комуникация между субектите;
- **Смесване по компоненти** при което всички компоненти на програмата за са самостоятелни и всеки един от тях е напълно приложим независимо от останалите, т.е. за всеки модул може да има комплект от самостоятелни компоненти (контекст на модулно обучение);

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- **Интегрирано смесване** при което всички компоненти са интегрирани в структурата на съдържанието, при което всеки компонент се отнася към друг или се основава на друг или други такива (контекст на интегрално обучение);
- **Смесване чрез сътрудничество** представлява вариант на интегрирано смесване, към което е добавена среда за сътрудничество (онлайн конференции и дискусии, потребителски групи и друг социален софтуер).
- **Експанзивно смесване** включващо обучение извън обичайните формални условия (Hoehn&Rietsch2008).

Тези модели на смесеното обучение не предлагат цялата палитра от възможности за неговото реализиране, но са добра основа за извеждането на характеристиките му съобразно целите, ресурсите и възможностите за практическото му реализиране.

Реализацията на смесеното обучение чрез конкретна платформа за електронно обучение и подбора на подходящи медии и дизайн на образователната среда е в контекста на теорията на Гане където се очертават следните учебни събития и съответните познавателни процеси:

- привличане на внимание (рецепция)
- информиране на учащите за целта (очаквания)
- стимулиране на извикването на предишни знания (извикване)
- представяне на стимула/ите (селективно възприятие)
- предоставяне на насоки за обучението (семантично кодиране)
- предизвикване на действие (отговор)
- предоставяне на обратна връзка (укрепване)
- оценка на изпълнението (извикване)
- засилване на усвояването и прехвърлянето (генерализация).

Тези събития трябва да покриват или предоставят необходимите условия за обучение и да служат като основа за проектиране на обучението и подбора на подходящите медии (Gagne&Briggs&Wager1992).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

Съществуват изследвания които характеризират смесеното (електронно и традиционно) обучение и от гледна точка на студентите, като негови субекти и извеждат на преден план акценти като:

- Смесеното обучение предполага механична връзка, която е с нисък социален и научен код;
- Смесеното обучение е тип новативно, но не и иновативно обучение, което го лишава от реална евристична сила и творческо начало, и защото не всяка новация е гарант за иновация;
- Смесеното обучение е насочено към промяна структурата на учебното съдържание, което е компонент от технологията на обучение, но не и цялостна промяна на обучението и социалното взаимодействие с обучаемите;
- Смесеното обучение предполага информационна среда и източници като условие за технологизиране, но не и хуманизиране на образователната среда и пространство;
- Смесеното обучение е невъзможно извън наличие на ресурси, но само като тип икономия, но не и капиталовложение от време, средства, усилия като условие за бъдеща образователна инвестиция;
- Смесеното обучение и възможните резултатите от него са показател за степента на информираност и начина на информиране, но не и промяна на духовните начала в общуването с обучаемите (Гювийска& Цанков2012).

4.2. Платформи за обучение на възрастни – функционални възможности

Разработването на софтуер отговарящ на съвременните тенденции в образованието, както и съпътстващи услуги позволяващи успешното внедряване и ефективното му използване за подпомагането на ученето през целия живот е гаранция за подобряване качеството на образователната среда и съответно качеството на образователния продукт. Съществуват уеб базирани платформи за електронно

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

обучение, чиято основна цел, като интегрално решение е подобряване постиженията на обучаваните, тяхната ангажираност към образователния процес, чрез използване на различни инструменти за интерактивно преподаване и оценяване, като предоставя на преподавателите инструментите за създаване на ефективни и ангажиращи вниманието на студентите курсове и дейности на сътрудничество, които подобряват възможностите за пълноценното организиране и реализиране на аудиторната и извънаудиторната им заетост.

Платформите съчетават успешно възможностите на електронното обучение, като предоставя по-бързо учене при намалена цена, увеличен достъп до обучението и ясна отчетност за всички участници в образователния процес. Друго предимство на електронното обучение е, че обучаващият и учащият се сменят позициите си. Обучаващият се превръща от активна страна в посредник, който улеснява процеса на усвояване на информация и формирането на умения и компетентности, а учащия се, заема активната позиция. Електронните платформи дават възможност за управление на курсове онлайн, разширено управление на права и роли в платформата, централизирано място за управление на съдържанието даващо максимален контрол върху неговите елементи, достъпа на отделни потребители до тях, както и тяхното обновяване, както и възможност за разширяване и интеграция на платформата с външни системи. Платформите съдържат набор от онлайн обучения, видео уроци за извършване на различни действия в платформата като - вход, навигация, създаване, редактиране и изтриване на курс, качване на съдържание в курс, използване на колекция съдържание, управление на електронен дневник, използване на система за ранно известяване и други. Възможност за интеграция и вграждане на снимки, презентации и видео съдържание от различни социални мрежи без напускане на учебната среда и без да са необходими специализирани познания по уеб програмиране. Съществуват системи със съвременен и интуитивен интерфейс web 2.0, възможност за персонализиране на изгледана уеб интерфейса от потребителите чрез промяна на цветове, шрифтове, дизайн, фон и съдържание.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

В най-общ план една платформа за обучение дава възможност за:

- създаване на каталози от курсове, търсене на курсове и видимост на курсовете според зададени права и роли на индивидуалните потребители в системата, както и промяна на настройки на курса, задаване на достъпност и недостъпност доопределени инструменти и части от съдържанието на курса, по дати и часове;
- публикуване на общодостъпна информация, свързана с преподавателя и курса;
- публикуването на обявления, които могат да бъдат достъпни за всички обучавани или чрез задаване на определени права;
- въвеждането на конспекти, които са достъпни чрез определени права за достъп на обучаваните;
- създаване, редактиране и дизайн на учебно съдържание без специализирано познание за уеб програмиране;
- създаване на различни секции в рамките на един курс;
- задаване на поредността за достъп до конкретно учебно съдържание на учебните, дизайн на последователността за неговото усвояване;
- предоставяне на структуриран план на лекцията или семинарното и практическо упражнение с описание, критерии за оценка и насоки от преподавателя;
- индивидуализация чрез възможностите за достъпност на различно съдържание в зависимост от индивидуалното представяне и напредък на обучавания;
- автоматично известяване на потребителите за нови дейности, публикации, домашни работи, изпити, тестове или промени в курса;
- стандартни справки и статистики за потребителската активност и достъпа до системата, както и възможност за създаване на персонализирани такива;
- комуникация и взаимодействие включително: календар, обяви и съобщения, имейл, задачи, чат, както и създаване на групи, в които е възможно да се контролира членството в чрез задаването на права и да определя кои инструменти са достъпни за определените групи;
- подаване на домашни работи, тестове и контролни работи онлайн;

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

- тестово оценяване с богати възможности за създаване на въпросите в тестовете които могат да бъдат дефинирани и с допълнителна описателна информация (т.нар. метаданни), която позволява бързото им сортиране по теми или други показатели, с цел допълнителна употреба на въпросите в следващи тестове, вмъкване и експорт на тестове и анкети, задаване на различни тежести на автоматично оценявани въпроси с възможност за задаване и на частична оценка, преглед, корекция и оценка, анонимно оценяване от преподавателя, няколкократно полагане на тестове и изпити, самооценка; създаване на хранилище с въпроси, което позволява многократно използване на въпроса в различни курсове и тестове без необходимостта от повторното им създаване (Plachkov&Tsankov& Tsvetkova2014).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, Ан., П. Томов. (2009). Смесено или дистанционно обучение. XVIII ННТК с международно участие „АДП-2009“, (70-73).
2. Бергел, Е., Х. Фукс (2011). Планиране, преподаване, оценяване. Просвета, София.
3. Бергел, Е., Х. Фукс (2011). Комуникация, обучение, презентация. София.
4. Борисова, С. (2010). Съвършеният учител на възрастни (COV). В: *Учене в движение, за всички, по всяко време, навсякъде! Книга за информалното учене*. Изданието е продукт на Проектът EASY LLP 2008 – 3427, (42-47).
5. Великова, В. (2003). „Образователната компетентност“ като резултат в образователната дейност. В: *Педагогика*, №6.
6. Военкинова, Ж., М. Мануелян. (2008). Проект на училище за възрастни. В: *НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА РУСЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ*, том 47, серия 5.2, (25-29).
7. Вълчев, Р., А. Пилаваки, Л. Черна. (2009). Въведение в неформалното образование. София.
8. Генков, Р. (2009). Азбука на мисленето. Когнитивно развитие, обучение и диагностика на детето. КАМБАНА НУК, София.
9. Гювийска, В. (2013). Андрагогика – лекционен курс. Благоевград
10. Гювийска, В., Н. Цанков. (2012). Концептуализация и/или технологизация на идеята за смесено обучение (класическо и електронно) във висшето училище. В: *сп. Стратегии за образователната и научната политика*, №5, (383-396).
11. Гюрова, В. (1994). Образованието по света, София.
12. Гюрова, В. (1998). Андрагогия - изкуството да обучаваме възрастните. София.
13. Гюрова, В. (2009). За образованието на възрастните и някои понятия свързани с него. В: *Педагогика*, № 3-4.
14. Гюрова, В. (2013). Андрагогическото измерение на мениджмънта на образованието на възрастните. Автореферат. София.
15. Гюрова, В., В.Божилова, В.Вълканова, Г.Дерменджиева. (1997). Провокацията учебен процес. София.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

16. Гюрова, В., В. Божилова, В. Вълканова, Г. Дерменджиева. (2006). Интерактивността в учебния процес. София.
17. Делор, Ж. (1998). Образованието – скритото съкровище. София.
18. Иванов, И. (2004). Теории за образованието. Шумен.
19. Кейл, Ал. (1980). Увод в андрагогията (I част). София.
20. Латур, Бр. (1994). Никога не сме били модерни. *Критика и хуманизъм*. София.
21. Мавродиева, Ив. (2007). Как да презентираме успешно? София.
22. Мерджанова, Я. (2000). Развитие на комуникационната компетентност на учениците от горен курс чрез философския учебен текст. *Автореферат д.п.н.*, София.
23. Мерджанова, Я. (2004). Професионална педагогика - в традиция и в перспектива. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
24. Мерджанова, Я., Б. Господинов, С. Цветанска. (2004). Институции и субекти на пазара на труда. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
25. Наръчник на компетенцията К8 - Учене през целия живот. ПРОГРАМА „УЧЕНЕ ПРЕЗ ЦЕЛИЯ ЖИВОТ“, СЕКТОРНА ПРОГРАМА „ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ“, ДЕЙНОСТ „ТРАНСФЕР НА ИНОВАЦИИ“, СОСОРОЛ: Социално компетентни полицейски служители в близост до обществото, Ref. № 2010-1-BG1-LEO05-03096.
26. Национална стратегия за продължаващото обучение за периода 2005-2010 година. 2004. МС на РБ.
27. НСИ, 2007, Основни резултати от изследване за образование и обучение на възрастни 25-64 г.
28. Образованието и квалификацията на възрастните в някои европейски страни. С., НИИО, 1991.
29. Отвъд реториката - Обучение на възрастните - политика и практика, 2003, София.
30. Петров, П. (1996). Образованието на възрастните в системата на непрекъснатото образование. В: Педагогика, № 11.

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

31. Петров, П., М. Атанасова. (2001). Образователни технологии и стратегии за учене, София.
32. Петров, П., М. Атанасова. (2003). Образованието и обучението на възрастни. Актуални проблеми. *Веда Словена – ЖГ*, София.
33. Петров, П., Н. Цанков. (2010). Училищна дидактика (учебник). *Издателство „Авангард Прима“*, София.
34. Радев, Пл. (2005). *Обща училищна дидактика*. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
35. Радев, Пл. (2013). Енциклопедия на науките за образованието. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
36. Речник за качество на образованието и обучението. (2011). Cedefop.
37. Следдипломната квалификация в седем индустриални страни (превод от немски). НИНЦОН, Картотека на преводите № 230.
38. Тоцева, Я., Ст. Динчийска. (2004). Интерактивно обучение на възрастни. Фабер, София.
39. Успешните презентации, 2008, В: Мениджър. София
40. Цанков, Н., Л. Генкова. (2009). Компетентностният подход в образованието. *Университетско издателство "Неофит Рилски"*, Благоевград.
41. Berufsbericht (1986). Schweizerischer Gewerbeverband.
42. Buiskool, V.J. and all. (2010). Key competences for adult learning professionals. Contribution to the development of a reference framework of Key competences for adult learning professionals. Final report. Zoetermeer.
43. Dohmen, G. (1996) Lifelong learning, Guidelines for a Modern Education Policy, Federal Ministry of Education, Science, Research and Technology, Bonn.
44. Gagne, R., Briggs, L. & Wager, W. (1992). Principles of Instructional Design (4th Ed.). Fort Worth, TX: HBJ College Publishers.
45. Gonon, Ph., Schlafi, A., et al. (1998). Weiterbildung in der Schweiz. pp.13

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

46. Hoehn, J., P. Rietsch.(2008). Guide on Development and Implementation of Blended Learning. *B-learning4all project is funded the European Commission DG Education and Culture. LeonardoDaVinciProgramme.*
47. Juhela, A. (1993). In-Servicetrainingas a form of lifelonglearning. (InGametaleds.) *SocialChangeandadultEducationResearch. Copenhagen.*
48. *L'education pour le XXIe siècle*, 1998. UNESCO Publishing. Paris. 9.
49. Plachkov, S., N.Tsankov, A. Tsvetkova. (2014). Students' Training Through The *BlackboardLearn E-Platform.Proceedings International Conference of Information Technology andDevelopment of Education 2014 (ITRO 2014)*, Technicalfaculty "MihajloPupin", Zrenjanin, University of NoviSad, Republic of Serbia, ISBN: 978-86-7672-225-9, (1-6).
50. Raven, J. (1984). *CompetenceinModernSociety: ItsIdentification, DevelopmentandRelease.* Oxford.
51. Rogers Al.(2004). Looking again at non-formal and informal education' towards a new paradigm.
52. Tsankov, N. (2012). Theconcept-eventpaircompetence - competencyineducationsciences.*RomanianJournal of SchoolPsychology*, Vol. 5, No. 9, (43-52).

Проект „Новите европейски стандарти за прилагане на алтернативи на лишаването от свобода“, финансиран по Малка грантова схема, Програма BG 15 на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014 г.

УЧЕНЕ, ОБУЧЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ

УЧЕБНО ПОМАГАЛО НАРЪЧНИК ЗА ОБУЧИТЕЛИ

© доц. д-р Николай Сашков Цанков – автор

Българска
Първо издание

Рецензенти:
проф. д-р Петър Петров
доц. д-р Веска Гювийска

Формат: 60/84/8

Печатни коли: 5

ISBN 978-954-00-0029-9

Университетско издателство „Неофит Рилски“ - Благоевград

2015

Настоящото учебно помагало е създадено с финансовата подкрепа на Норвежкия финансов механизъм 2009-2014. Цялата отговорност за съдържанието му се носи от Сдружение „Българо-Румънски трансграничен институт по медиация“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че то отразява официалното становище на Програмния оператор или на донора.